

Український центр вивчення історії Голокосту

РОМИ: МІФИ ТА ФАКТИ

Навчально-методичний посібник для вчителя
з протидії ромофобії

Київ
2018

УДК 341.485
Р 70

*Видання здійснено за підтримки Фондації
«Пам'ять, відповідальність та майбутнє».
Ця публікація не є відображенням офіційної позиції Фондації.
Зміст публікації є відповідальністю автора(ів).*

Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії / Авт.-упоряд. О. Войтенко, М. Тяглий. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018. – 140 с.

ISBN 978-617-697-085-9

«Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії» – видання, спрямоване на протидію стереотипам та упередженням щодо ромів в українському суспільстві. На основі власного педагогічного досвіду автори пропонують шляхи деконструкції наявних міфів через їх переосмислення, застосування елементів критичного мислення та історичного контексту. Метою посібника є допомога освітянам, які вважають толерантність важливою життєвою компетенцією і прагнуть допомогти своїм учням долати давні та нові стереотипи щодо ромів, ближче ознайомитися з історією та традиціями цього народу. Запропоновані інтерактивні заняття та історичні матеріали можуть використовувати вчителі історії, суспільствознавства, права, етики, філософії. Матеріали посібника можуть стати основою для серії виховних годин.

ISBN 978-617-697-085-9

© Український центр вивчення історії
Голокосту, 2018
© Автори-упорядники, 2018

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Заняття 1. Міф «Роми – єдиний народ, розсіяний по світу».....	17
Заняття 2. Міф «Усі роми – кочівники».....	40
Заняття 3. Міф «Роми крадуть дітей»	68
Заняття 4. Міф про «циганських баронів»	90
Заняття 5. Мова ворожнечі щодо ромів	111
Список рекомендованої літератури з історії та культури ромів.....	133
Список Інтернет- і медіа-ресурсів.....	137

ВСТУП

Які цілі та завдання посібника? Про кого і про що він та навіщо створений? Як ним користуватися?

В умовах сучасного життя України, коли прагнення стати повноцінною частиною європейської спільноти поєдналося з низкою викликів для країни та її жителів, гостро постала проблема формування вміння співжиття у багатокультурному середовищі як «здатності» пересічного громадянина. Проте ми, жителі багатокультурної та етнічно розмаїтої країни, все ж, здебільшого, лишаємося у полоні застарілих формул «ми / вони», «свої / чужі», у ставленні до сусідніх спільнот керуємося звичними усталеними уявленнями, небагато знаємо про культуру та традиції сусідів.

Іноді про таке вміння говорять як про сучасний феномен, потреба в якому начебто з'явилася лише в наші часи, через що виникло нове поняття – «толерантність». Справді, це поняття увійшло до офіційної мови міжнародного права лише 1995 р., з прийняттям державами–членами Організації Об'єднаних Націй на Генеральній конференції ЮНЕСКО «Декларації принципів толерантності». Втім, ідея такого ставлення до «іншого» сягає своїм корінням давнини. У Стародавній Греції Солон казав: «Справедливість запанує тоді, коли кожен сприйматиме чужу образу як свою». Цицерон говорив: «Ми маємо поважати, захищати і підтримувати узи єдності та співпраці, які існують між представниками усього роду людського». У Стародавньому Китаї Лао-Цзи повчав: «Будьте уважні до своїх думок, вони початок вчинків». У часи інквізиції Джордано Бруно був упевнений, що «легше вирішує і засуджує той, хто мало замислюється». Вольтер в епоху Просвітництва писав: «Ваші ідеї мені глибоко осоружні, але я віддам життя за ваше право їх виголо-

шувати». Гуманіст ХХ ст. Альберт Швейцер, розмірковуючи над людськими відносинами, говорив: «Не з почуття доброти щодо іншого я лагідний, миролюбний, терплячий і привітний – я такий тому, що в такій поведінці забезпечую собі глибоке самотвердження».

Зрозуміло, що світогляд не можна сформувати, лише провівши бесіду або дискусію, організувавши інтерактивне навчання чи обговоривши фільм. Водночас, без освітнього впливу очікувати на «появу» толерантності як глибоко вкоріненої якості чи усталеної форми поведінки не варто. Природними є радше ксенофобія і пересторога «іншого», ніж відкритість і готовність до діалогу з цим «іншим».

Потребу в толерантності ми самі відчуваємо тоді, коли розуміємо, що наші множинні ідентичності – етнічні, гендерні, мовні, економічно чи матеріально статусні, географічного походження чи вікові, релігійні чи політичні – раптом роблять нас належними до певної меншини у тому середовищі, де ми опинилися. Це відчуття вразливості породжує прагнення рівності, захищеності від нетерпимості інших.

У вихованні подібного світогляду є багато складових: робота (осмислення) зі своїми усталеними уявленнями та уміння з ними «справлятися», не потураючи їм, позаяк наслідком цього стають упередженість і передсуди; відмова від звинувачень, бо це шлях до дискримінації або неготовності стати на захист прав іншого.

Ці самі «усталені уявлення» завжди є тим бар'єром, який відділяє нас від Людини – конкретної особи, яку ми можемо зустріти як однокласника чи колегу, сусіда чи знайомого друзів... Водночас, ці уявлення щодо нас самих дуже впливають на наше «я» і на те, як нас сприймають інші.

Для їх позначення сучасна соціальна психологія та інші дисципліни використовують термін «стереотип»¹. Це стійке уявлення про певне соціальне явище або об'єкт, що склалось під впливом соціальних умов і попереднього досвіду; те, що часто

¹ Стереотип (від *грец.* stereos – «твердий» і typos – «відбиток») – монопітна друкована форма, копія з типографського набору або кліше; використовують для ротаційного друку багатотиражних видань.

повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності. Якщо йдеться про людей, то це – узагальнена, спрощена система поширених уявлень про групи людей, у яких кожна людина розглядається як носій тих самих наборів основних характеристик, приписуваних будь-якому члену цієї групи без уваги до його реальних емоцій, система, що має високу стійкість, найчастіше – емоційно забарвлена².

Уперше термін «стереотип» вжив класик американської журналістики Волтер Ліппман, який 1922 р. опублікував книгу «Суспільна думка». Цим словом він намагався описати метод, за допомогою якого як суспільство, так і окремі індивіди сприймають та категоризують інших людей. Зазвичай громадська думка просто ставить на будь-якому складному явищі «штамп» лише на основі деяких характеристик.

«Ми припускаємо, – характеризував Волтер Ліппман відповідний пункт свого дослідження, – що людські вчинки ґрунтуються не на прямому та очевидному знанні, а на картинах, які індивід малює сам або отримує від когось іншого. Якщо в його атласі зазначено, що світ плаский, він не підпливатиме близько до того місця, яке вважає краєм землі, побоюючись звалитися»³.

В. Ліппман виокремив чотири аспекти стереотипів. По-перше, стереотипи завжди простіші, ніж реальність, – складні характеристики стереотипи «укладають» у дві-три пропозиції. По-друге, люди здебільшого набувають стереотипів (від знайомих, засобів масової інформації тощо), а не формулюють їх самі на основі особистого досвіду. По-третє, всі стереотипи помилкові, більшою чи меншою мірою. Вони приписують конкретній людині рамки, в які вона зобов'язана «втиснутися» лише через свою належність до певної групи. По-четверте, стереотипи дуже стійкі. Навіть якщо люди переконуються у тому, що стереотип не відповідає дійсності, вони схильні не відмовитися від нього, а стверджувати, що виняток лише підтверджує правило.

² Словник іншомовних слів. – Харків, 2006. – С. 510; Тлумачний словник української мови / За ред. В. С. Калачника. – Харків, 2005. – С. 778.

³ Ліппман У. Общественное мнение. – Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – С. 46.

Один з різновидів стереотипів – *етнічні стереотипи*. Вони є порівняно стійкими, схематичними й емоційно забарвленими уявленнями одного етносу про самого себе (автостереотипи) або про інший (гетеростереотипи). Головне призначення та психологічний механізм дії етностереотипу – сприяти консолідації та фіксації етнічної групи, чіткому окресленню її кордонів, відокремленню «своїх» від «чужих». Такі стереотипи бувають позитивними й негативними. Щодо останніх, то часто для їх позначення використовують термін «упередження». Це хибна думка, яка складається щодо кого-, чого-небудь наперед, без ознайомлення, та пов'язане з нею відповідне ставлення⁴.

Пропонований посібник спрямований на протидію тим стереотипам і упередженням, які в українському суспільстві впродовж тривалого часу склалися – і дотепер існують – стосовно однієї з давніх його меншин, а саме ромського населення. Неможливо заперечувати, що історія спільного життя та культурних взаємовідносин ромів із українцями й багатьма іншими народами, що колись жили та нині живуть на теренах нинішньої України, сприяли плідному обміну і взаємному збагаченню. Однак зворотною стороною цих процесів було, як у випадках будь-яких міжетнічних і міжгрупових відносин, формування і нагромадження колективних міфів про сусідів, далеко не всі з яких відповідали дійсності (особливо якщо кожна з груп залишалася у власному традиційному культурному просторі та мала лише поодинокі контакти з іншою). Часи змінювалися, але стійкі сформовані уявлення лишалися та передавалися з роду в рід. Зі змінами у соціальному та культурному житті виникали умови для формування нових міфів, які, своєю чергою, нашаровувалися на попередні. Зрештою у комплексі уявлень про ромів у пересічних сучасних українців тісно переплелися як архаїчні сюжети, успадковані з часів традиційно-релігійної культури, так і порівняно нові, що зумовлені стрімкими економічними та соціальними перетвореннями в українському суспільстві останніх десятиліть, коли ромським спільнотам, як і іншим жителям України, довелося шукати нових шляхів економічної та соціальної організації, а відповідно – і нових ціннісних орієнтирів.

⁴ Словник української мови: В 11 томах. – Т. 10. – Київ, 1979. – С. 457.

Довгий час в українському суспільному просторі не було навіть усвідомлення того, що існує комплекс стійких негативних уявлень щодо ромів у нашому суспільстві. Останніми роками воно з'явилося, а відповідно – і терміни для його позначення. Найпоширенішим є термін «ромофобія» – *це гостра форма соціальної антипатії щодо представників ромської народності; вияви неприйняття, страху, агресії, засудження щодо ромів; засудження їхнього способу життя, соціальної поведінки; спроби уникнення зустрічей, спілкування, фізичного й соціального контакту з ромами – незалежно від їхнього віку, статі, соціального статусу, зовнішнього вигляду, освіти й роду занять*⁵.

На жаль, нашій країні це явище притаманне. Це підтверджують як результати соціологічних опитувань українців про ставлення до окремих меншин, так і етносоціальні конфлікти останніх років. Щодо перших, то наявну ситуацію ілюструють щорічні моніторинги із застосуванням українськими соціологами т. зв. шкали соціальної дистанції Богардуса. Вона узагальнює відповіді респондентів на запитання про те, наскільки вони готові прийняти представників інших груп як (1) членів родини; (2) друзів; (3) сусідів; (4) співробітників; (5) жителів країни; (6) відвідувачів країни; (7) негромадян, яким не слід давати дозвіл на в'їзд до країни. Щодо ромів («циган», як сформульовано в опитувальниках), то, за даними досліджень у 1994–2010 рр., тенденція була невтішною. Роми є групою, «соціальна дистанція» до якої є одною з найбільших з-поміж інших згаданих в опитувальниках груп, і останніми роками цей показник залишається високим, а інколи навіть зростає. У 2005 р. кількість тих, хто не хотів пускати ромів до країни, сягала 42 %. У 2016 р. цей показник становив 41 %⁶. Услід за деякими соціологами зауважимо, що «соціальну дистанцію» не можна напряму отожднювати з ксенофобією; її радше варто розуміти як показник неготовності до соціальної взаємодії з певними групами та ба-

⁵ Козир Н. Що таке ромофобія?: http://www.irf.ua/allevnts/news/scho_take_romofobiya/.

⁶ Гурій Б. Б., Грабовська О. Р. Ромофобія у масовій свідомості: соціологічний аналіз // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. III конгрес соціологічної асоціації України. – Харків, 2017. – С. 63.

жання відсторонитися від них⁷. Тим не менш, за певних умов є ризик, що вона перетвориться на відкриту ненависть і навіть насильство. І прикладів цього останніми роками не бракує, а саме: заворушення у с. Лощинівка Одеської області, де у серпні 2016 р. ромських жителів села вигнали інші місцеві мешканці за потурання місцевої влади та правоохоронців; напад на місцевих ромів у смт Вільшани Харківської області, складовою якого, на думку правозахисників, був мотив етнічної ненависті, а також інші подібні події, які швидко перетворювалися на розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Враховуючи накопичений педагогічний досвід протидії стереотипам як неодмінній складовій будь-якого різновиду ксенофобії, автори пропонують відмовитися від спрощеного варіанта роботи – тобто просто заперечення поширених стереотипів щодо ромів, а натомість застосувати більш комплексний підхід, коли процес деконструювання наявних міфів відбувається через їх переосмислення у світлі отриманої інформації та застосування елементів критичного мислення.

Педагогові варто пам'ятати, що стереотипи – це просто спотворена і спрощена інформація. І якщо її вже не можна позбутися (забути, «викинути з голови»), то цю інформацію можна трансформувати у новий варіант, де вона спиратиметься на факти і не переноситиметься огульно на кожного.

Слід також пам'ятати про те, що окремі стереотипи втрачають актуальність, можуть бути невідомі учням, викликати здивування. Тобто може скластися відчуття, що ми самі накидаємо учням стереотипи, про які вони не знали. Досвід показує, що у подібних випадках, якщо під час заняття ґрунтовно опрацьовували пропонований матеріал, учні вивчають нову інформацію без ризику «засвоїти нові стереотипи», вони радше отримують своєрідне «щеплення» щодо ризиків зустрічі з ними у майбутньому.

Також потрібно пам'ятати, що робота з етнічними стереотипами завжди є чутливою темою для тих, хто може їх при-

⁷ Див., напр.: *Нахманович В. Р.* Уявна ксенофобія, або Пастки шкали Богардуса. Що рахують українські соціологи? // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. – 2014. – № 6 (74). – С. 71–90.

класти на себе. Тому перед роботою з тим чи тим стереотипом у класі, де є такі ризики, варто наперед подбати про відчуття безпеки і захищеності від можливих нетактовних або образливих висловлювань учнів. У навчальних закладах, де навчаються діти різного етнічного походження, зокрема, діти-роми, пропонувані заняття допоможуть знизити (за потреби) рівень нетолерантного ставлення або цькування з боку більшості або окремих груп щодо них. Доброзначлива атмосфера та відкриті обговорення сприятимуть більш вдумливому і тактовному ставленню учнів один до одного. Варто постійно наголошувати на хибності механізму перенесення історичних стереотипів на сучасність, загального на індивідуальне. Для досягнення позитивного ефекту потрібно активніше залучати до дискусій самих дітей-ромів, ставити запитання: чому ці стереотипи хибні? що саме в них не є правдивим? Щоб не створювалося враження, що лише роми стигматизуються через наявність у суспільстві стереотипів і міфів щодо них, педагогові варто завжди мати «про запас» аналогічні приклади стосовно інших етносів у різних народів. Потрібно постійно наголошувати на негативних ефектах дії стереотипів: вони заважають реально бачити та сприймати конкретну людину, створюють напруження у міжособистісних відносинах, через формування відчуття недовіри та підозри, звужують наші можливості пізнати світ і людей довкола з різних перспектив. Педагог має подбати, щоб гострі питання та можливі непорозуміння вирішувалися під час заняття та не лишалися предметом подальших конфліктних обговорень.

Працюючи з подібними складними темами, спонукаючи учнів до критичного мислення та щирих дискусій, вчитель має завжди бути прикладом: вживати коректні висловлювання і термінологію, не мати подвійних стандартів. Питання рівності, недискримінації, поваги до прав людини мають бути відправними у роботі з темою. Тому варто власними діями і словами давати приклад як толерантної поведінки, так і дотримання чітких меж толерантності: будь-які нетолерантні, расистські чи такі, що принижують гідність підлітків, висловлювання слід негайно припиняти й давати їм словесну оцінку, наголошувати, що це неприпустимо.

Освіта з толерантності є багатоаспектною. Учасники навчальних груп мають опинитися в середовищі, де не лише говорять про цінності, а й де ці цінності «відчувають» та «проживають». Емпатійні якості розвиваються тоді, коли ми можемо «увійти в роль» іншого, немов відчувати ситуацію зсередини. Учасники мають відчувати і віднайти свій рівень готовності до толерантності. Він може коливатися від чемного та просто виваженого ставлення до іншого, того, хто тобі не до вподоби, аж до відчуття радості від можливості зрозуміти та збагатитися світом іншого.

Метою посібника є допомога освітянам, які вважають толерантність важливою життєвою компетенцією у сучасному світі та прагнуть допомогти своїм учням долати давні та нові стереотипи щодо ромів, ближче ознайомитися з історією та традиціями цього народу.

Заняття орієнтовані на досвідченого і компетентного педагога та звичних до інтерактивної діяльності на уроках учнів. Основною цільовою групою, кому адресовано матеріал, є підлітки 14–17 років. Саме ця група учнів може без ускладнень сприймати інформацію.

Враховуючи те, що обсяг часу, передбаченого навчальними програмами на вивчення історії етнічних меншин України, не дає змоги глибше працювати з пропонованою темою, навчальний матеріал структуровано у формі не звичайних уроків, а занять. Кожне заняття містить низку вправ або окремих навчальних сегментів, які вибудовано за певною логікою. Проте деякі вправи можуть бути використані окремо чи інтегровані до змісту навчальних предметів, що їх вивчають за програмами. Кожне питання, що розглядається, є доволі самодостатнім за змістом і внутрішньою логікою. Це дає можливість учителеві, залежно від потреб і завдань, які він визначає для роботи з учнями, виокремити певні блоки у занятті, скористатися лише частиною матеріалів і документів, а також доповнити змістову частину іншими джерелами, розгорнути ширшу дискусію. Бажано також враховувати, що зміна інструкцій і послідовності вправ та обговорень може призвести до іншого навчально-виховного результату, ніж зазначений у меті на початку кожного

заняття. Запропоновані матеріали можуть використовувати не лише вчителі історії, а й педагоги іншого фаху – суспільствознавства, права, етики, філософії. Матеріали посібника можуть стати основою для серії виховних годин.

Учитель під час підготовки кожного заняття має зважати на те, наскільки учні обізнані з темою. В будь-якому випадку, педагог, який планує провести заняття, має попередньо опрацювати поданий для вчителя наприкінці кожного заняття історичний матеріал. Саме ця частина посібника має допомогти вчителеві більш упевнено та компетентно керувати дискусією, стимулювати її, своєчасно реагувати на потреби аудиторії.

Вправи, побудовані навколо певного набору візуальних джерел або додаткових документів, як правило, стимулюють подальші дискусії та обговорення. Вчителеві-початківцю слід наперед опрацювати всі подані рекомендації та спиратися на пропонувану логіку викладу матеріалу.

Усі додаткові матеріали та вправи для учнів мають допомогти зрозуміти історичний контекст і підтекст міфів та стереотипів щодо ромів. Вчитель закликає учнів до обговорення складних, неоднозначних питань, проте має бути надзвичайно уважним щодо атмосфери в класі: застерігати учнів від спрощень, поспішності оцінок і висновків, вказувати на важливість їхніх обґрунтувань. Педагогу варто самому весь час пам'ятати про надзвичайну чутливість теми та можливі реакції учнів.

Частину завдань учні можуть виконати вдома самостійно чи у групі. Для цієї роботи їм потрібен доступ до мережі Інтернет.

Особливостями цього освітнього ресурсу є те, що він пропонує роботу з маловідомою історією та культурою народу, представники якого вже понад півтисячоліття живуть в Україні і давно вважають її своєю батьківщиною, однак для великої кількості населення лишаються чужинцями. Багатівікова історія ромів тісно переплелася з історіями країн проживання, всотала елементи мов, культур та традицій і водночас змогла лишатися самобутньою.

Рубрика «Історичні відомості», яка супроводжує кожне заняття, має на меті передусім докладніше ознайомлення вчителя (та, відповідно, через нього – учнів, з якими він працювати-

ме) з різними аспектами історії ромських громад, особливостями їхньої культури та побуту, правового становища та реакцій довколишніх суспільств на присутніх серед них ромів. Однією з особливостей цієї теми та презентації її в публічному просторі залишається питання термінології. Передусім це питання назви народу, якому присвячено цей посібник. Яка з них є правильною?

На сьогодні в україномовному публічному просторі й на побутовому рівні співіснують обидва етніми – «роми» та «цигани», однак можна помітити, що перший термін поступово заміщує другий у нормативно-правових документах державних органів, виступах представників цього народу та правозахисників, у науковій літературі та засобах масової інформації. І тут – як і в інших аспектах сучасного ромського життя – ми спостерігаємо процес, який швидко розвивається на наших очах та є продуктом одночасного впливу багатьох чинників. До цих чинників належать і стрімкі зміни в типі ідентичності самих представників етносу, і внутрішньоукраїнські культурно-політичні реалії, і загальноєвропейські процеси. Як демонструє український ромознавець Наталія Зіневич, у сучасній українській мові є підстави віднести етнімі *цигани* до етнофолізмів – групи етнімів із негативними конотаціями, в яких відображаються застарілі кліше й упередження, негативне сприйняття носіями мови своєї ідентичності, незвичайних, особливих рис способу життя, комунікативної поведінки іншого народу, а також специфічних ознак його мови і мовної культури⁸. В цих умовах зрозумілим стає намагання сучасних ромських громадських активістів позбутися застарілого багажу, починаючи з негативних екзоетнімічних маркерів – тобто, інакше кажучи, тієї назви, яку представники ромських спільнот колись отримали від сусідніх народів. Зокрема, вже на першому Всесвітньому ромському конгресі (1971 р., Лондон) його делегати з різних країн ухвалили рішення про те, що назва народу – роми.

⁸ Зіневич Н. Етніми *роми*, *цигани* в сучасному українському науковому дискурсі // Das amen godi pala Lev Čerenkov. Romani historija, čhib taj kultura / Eds. K. Kozhanov, M. Osłon, D.W. Halwachs. – Graz, 2017. – С. 489–490.

Мірою залучення активістів ромського національного руху з України до міжнародних ромських структур ця ідея торує собі шлях і в українському публічному просторі.

Однак зусиль лише самих ромів для успішного процесу зміни слововживання на рівні національних держав і наднаціональних європейських структур було б замало. Ще одним важливим чинником є переосмислення поглядів на весь комплекс «ромських питань» з боку національних урядів, суспільств різних країн і міжнародних спільнот. Останніми десятиліттями в європейській культурі відбувається активний перегляд традиційних уявлень та усталеного ставлення до цієї меншини, що в першій половині ХХ ст. ледь не призвели до її винищення німецьким націонал-соціалістичним режимом і його союзниками у Другій світовій війні. Отже, щодо зміни етноніма є запит не лише з боку власне самої спільноти, а й з боку довколишнього ширшого суспільства. Зокрема, офіційно вживати термін *рома* у 1999 р. почала Європейська комісія, а згодом – Європейський Союз. В Україні термін *роми* вперше було вжито у постанові Верховної Ради від 2004 р., коли до офіційного меморіального календаря вводили День пам'яті жертв геноциду цього народу. Як зазначає Наталія Зіневич, якщо спробувати простежити поширення побутування терміна *роми* і визнання його як мовної норми в українському офіційному діловодстві, нормативно-правовій базі та в публічному просторі України, цей процес упродовж останнього десятиріччя відбувається у форматі ланцюжка: *цигани* → *цигани (рома)* → *цигани (роми)* → *цигани/роми* → *роми (цигани)* → *роми*⁹. Еволюцію цього слововживання можемо простежити навіть у наведених у розділах «Історичні відомості» багатьох фрагментах з історичних праць, виданих в Україні в різні роки. Читач помітить різні підходи до слововживання етнонімів, а умовну межу між ними можна провести на початку 2000-х рр. (Наведені уривки є цитатами, тож стиль авторської мови або перекладу в них не змінено).

Як уже зазначено, історична частина цього посібника містить екскурси в історію ромів у різні епохи, різні державні

⁹ Там само. – С. 498.

утворення та суспільства з метою надання певного історичного контексту, який допоможе краще зрозуміти історичне тло передумови виникнення тих або тих усталених уявлень і стереотипів щодо ромів. Одною з особливостей викладу матеріалу є те, що, враховуючи досвід роботи Українського центру вивчення історії Голокосту в царині викладання передумов, перебігу та наслідків націонал-соціалістичного «остаточного розв'язання єврейського питання», автори-упорядники вирішили за необхідне не лише забезпечити читачів історичним і методичним матеріалами щодо виникнення стереотипів стосовно ромів, а й внести до кожного із запропонованих занять частину про те, як такі стереотипи в часи екстремі, у 1930–1940-ві рр., у поєднанні з державною ідеологією та налаштованим на її виконання адміністративно-бюрократичним апаратом, призвели до загибелі більшості представників ромських спільнот у Європі. Цей необхідний компонент покликаний продемонструвати небезпеку поширених нібито звичайних уявлень, які зазвичай існують у будь-якому суспільстві у латентному, «сплячому» вигляді, але у разі легітимації насильства та під впливом ідей розбудови «ідеального суспільства» здатні призвести до найтрагічніших наслідків.

Цей посібник присвячений світлій пам'яті нашого колеги, художника, публіциста, дослідника історії та культури ромів Ніколая Бессонова (1962–2017), матеріали досліджень якого автори із вдячністю широко використали при підготовці посібника. Внесок Бессонова у розвиток ромознавчих студій і популяризацію ромської культури, у дослідження історії ромів у період націонал-соціалізму та Другої світової війни неможливо переоцінити. Як художник і публіцист, Ніколай Бессонов зробив значний внесок у розвиток інтересу читачів і видавців до ромознавчих публікацій. Він створив кілька інформаційних Інтернет-ресурсів: просвітницький сайт «Цигани Росії» (www.gypsy-life.net), де розміщено етнографічні та літературні тексти про ромів, галереї картин і фотографій. Яскраво публіцистичними й актуальними були брошури «Роми і преса», де автор виступав із різкою критикою антиромських публікацій у ЗМІ. Н. Бессонов, як один із найбільш ерудованих і глибоко зануре-

них у тему популяризаторів-ромознавців, регулярно консультував журналістів, які висвітлювали ромську тематику.

Це видання стало можливим завдяки німецькій Фундації «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», яка підтримала проєкт «Поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму та ромофобії» Українського центру вивчення історії Голокосту у 2016–2018 рр. В рамках проєкту було проведено 20 семінарів, упродовж яких питання ромофобії обговорювалися в історичному та навчально-методичному вимірах з учителями обласних і районних центрів країни у співпраці та за підтримки місцевих органів освіти і за участі представників місцевих ромських громад. Підготовка пропонованого посібника була складовою цього проєкту. Автори також висловлюють щире подяку вчителям – учасникам семінарів у Маріуполі, Мерефі (Харківська область), Рівному та Миколаєві за активну і конструктивну роботу під час апробації чернеток посібника та корисні й доброзичливі відгуки щодо його вдосконалення.

Потреба безпеки і миру є однією з базових потреб кожної людини. «Ми самі заводимо друзів, самі створюємо ворогів, і лише наші сусіди – від Бога», – казав відомий британський письменник і мислитель Гілберт Честертон. Навчившись жити мирно із сусідами, тими, хто мешкає з нами на вулиці чи у під'їзді, селі чи сусідньому мікрорайоні, ми зможемо і далі відкривати для себе багатоманітний світ без страху та упереджень перед іншими.

Автори-упорядники

Заняття 1

МІФ «РОМИ – ЄДИНИЙ НАРОД, РОЗСІЯНИЙ ПО СВІТУ»

Мета: розуміння багатоманітності ромської спільноти, наявності різних етнічних груп у ромів, що мають відмінні мову, релігію, особливості культури та традицій; подолання невинуватих узагальнень.

Хід заняття

Крок 1

Запропонуйте учням поміркувати над поняттями «слов'яни», «скандинави», «латиноамериканці» та сказати, що їх поєднує.

Поясніть, що це заняття буде присвячено ромам як великій етнічній спільноті. Групи працюватимуть із фотодокументами, зробленими у різний час та в різних країнах.

Запропонуйте розглянути добірку фото (на великому екрані або роздруковані, див. фото *роздатковий матеріал 1*, але на цьому етапі без супровідних текстів) та відповісти на запитання:

Що зображено на фото? Що подібного є на усіх знімках?
 Що відмінного?
 Чого більше – відмінного чи подібного?
 Що може об'єднувати ці фотографії?

Вислухайте відповіді та повідомте, що на усіх фотографіях зображені роми, або цигани (якщо потрібно пояснити походження терміна «циган», наведіть коментар із розділу «Історичні відомості» – див. уривок з праці А. Фрейзера). Надайте

додаткові тексти (*роздатковий матеріал 1*) до кожного фото та попросіть учнів у малих групах зіставити фото та описи до кожного з них. Запитайте учнів про їхні враження від завдання та обговоріть їх. За потреби можете повернути учнів до початку заняття, коли розглядали поняття «слов'яни» та інші, та обговорити, чим можна пояснити узагальнені назви великих груп, що їх об'єднує (мова, традиції, культура, ареал проживання, уявлення оточення про них як про спільноту).

Зверніть увагу: Для глибшого вивчення можете запропонувати учням ознайомитися з відповідними даними з розділу «Історичні відомості» (див., наприклад, уривок зі статті Н. Зіневич).

Крок 2

Дайте наступне завдання: прочитати думки щодо ромів у публікаціях, датованих кінцем ХІХ ст. (*роздатковий матеріал 2*), та відповісти на запитання:

Як наведені висловлювання співвідносяться з переглянутими фото?

Про яку тотожність може йти мова?

«Хоч би де ви зустріли цигана: під Москвою або в Бессарабському степу – це буде один і той самий циган із тією лише різницею, що під Москвою він – у синій чуйці, підперезаний червоним поясом, а в Бессарабії він подорожує в досить вільному декольте – одягнений майже в адамові костюми...».

Зі статті в журналі «Нива» (Санкт-Петербург), 1872 р., № 25

«Дивно, як цигани всюди вірні своїй природі, і наскільки могутній цей тип, якщо він упродовж стількох століть і на таких протилежних кінцях Європи, як Росія і південна Іспанія, зберігає оригінальність і тотожність свого характеру».

В. П. Боткін, «Листи про Іспанію», 1851 р.

Зверніть увагу: Дискусія щодо наведених цитат є контроверсійною по суті і має спонукати учнів до розуміння того, що у більшості випадків неромське населен-

ня схильне до узагальнень та стереотипізації. Для психології соціуму загалом є характерним поділ на «ми» та «вони», що й призводить до спрощеного сприйняття сусідніх груп та узагальнень на основі найпомітніших відмінностей.

Крок 3

Запропонуйте у малих групах проаналізувати ромські прислів'я та приказки (*роздатковий матеріал 3*) та поміркувати, про які аспекти самоусвідомлення ромів вони можуть свідчити? Обговоріть результати дискусії. Як ці прислів'я та приказки співвідносяться з думками про ромів, наведеними у *Кроці 2*?

- У кожного народу одна мова, у циган багато мов.
- Російський циган з гітарою не розлучається, мадярський циган на скрипці пиляє.
- Російська циганка ворожить, молдавська – ганчірки збирає.
- Скільки циган, стільки звичаїв: хто нареченими торгує, хто безкоштовно їх краде, хто з приданим віддає.
- Цигани-молдавани торгують нареченими, наші цигани – тільки кіньми.

Зверніть увагу учнів, що в усіх висловлюваннях є уточнення щодо походження або місця проживання ромів: «російський циган», «молдавська циганка» та ін. Запитайте та обговоріть з учнями, що можуть означати ці уточнення.

За результатами роботи запропонуйте учням сформулювати інформаційний запит щодо ромів як народу. Нехай учні поставлять запитання, відповіді на які допоможуть їм більше дізнатися про особливості ромських субетносів. Цей інформаційний запит може бути предметом індивідуального дослідження як домашнє завдання. Якщо бракує часу, надайте коротку інформаційну довідку про ромське розмаїття.

Крок 4

Прочитайте з учнями уривок із книги представника дисципліни, яку в часи її написання вважали науковою, – расології, або расової теорії (*роздатковий матеріал 4*). Зверніть увагу на дату публікації.

Зверніть увагу: *Перш ніж почати читати, нагадайте, що існують сучасні соціальні дисципліни – етнологія, етнографія, антропологія, історія та інші, які вивчають походження і культуру різних груп, етносів, народів та інших спільнот. Аксиомою для сучасного наукового знання є те, що зовнішні відмінності, культурна своєрідність та особливості історичного розвитку не можуть слугувати підставою для створення ієрархії між різними спільнотами та приписування одним із них більш позитивних, а іншим – менш позитивних якостей та властивостей. Однак у науковій та суспільній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття набули поширення теорії (сьогодні їх вважають хибними, а на той час вважали науковими) про існування міцного зв'язку між фізичними та соціальними якостями індивіду або групи і про зумовленість інтелектуально-культурних показників природним походженням. Ба більше, на основі цих уявлень конструювали ієрархії народів та більших одиниць – так званих «рас», і проголошували «вищість» одних, нібито «якісніших», над іншими, яких вважали «неповноцінними».*

«Цигани справді зберегли деякі нордичні ознаки, але вони походять від найнижчих верств населення цього регіону. В процесі міграції вони ввібрали в себе кров довоколишніх народів і таким чином стали расою, в якій змішалися риси Східної і Західної Азії, з домішкою індійських, середньоазіатських і європейських рис. [...] Причиною такого змішання став їхній кочовий спосіб життя. Загалом вплив циган на Європу є чужорідним».

Ганс Фрідріх Карл Гюнтер, «Расологія Європи», 1924 р.

Разом з учнями проаналізуйте, які терміни та визначення («нордичні ознаки», «нижчі верстви», «кров», «чужорідний вплив», «змішання рис») вживає автор і яку ієрархію народів вибудовує за допомогою цих понять.

Обговоріть, наскільки ці поняття, а також загальний зміст і висновок, який робить автор, співвідносяться з тим, що учні дізналися з попередніх частин заняття про розмаїття життя і культури ромів. Наскільки науковим є такий текст з погляду сучасного наукового знання?

Нагадайте учням, що практичне втілення расової теорії за часів панування націонал-соціалізму в Європі призвело до загибелі кількох мільйонів людей, яких вважали «расово неповноцінними», зокрема, було вбито до півмільйона ромів.

Крок 5

Обговоріть, що нового учні дізналися про ромів?

Запропонуйте учням повернутися до понять «слов'яни», «роми», «скандинави», «латиноамериканці» та закінчити речення: *«Коли ми говоримо про великі етнічні спільноти...»*.

РОЗДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Роздатковий матеріал 1

Крими

На початку ХХ століття про *кримів* писали, що як ремісники вони мають у місцевого населення великий попит, до них ставляться як до чесних і корисних трудівників. У різних джерелах зазначено, що кримські роми – дуже корисні й перейняли багато у татар. Однак ромські жінки не сиділи вдома, а займалися торгівлею – продавали сурму (косметичний засіб для очей) та інші косметичні засоби. Цікаво, що торгівля косметикою аж до останнього часу була одним з основних заробітків у кримських ромських жінок, і це не дивно, якщо згадати, яким дефіцитом вона стала в роки соціалізму. За час проживання серед мусульман мова кримських ромів значно змінилася. У складі їхнього діалекту близько третини слів із коріннями, запозиченими з кримськотатарської мови. Відкритим лишається питання, коли кримські роми прийняли іслам. Деякі дослідники вважають, що це сталося після приходу в Крим, але найпевніше частина стала мусульманами ще на Балканах, у період турецького панування. Тож цілком зрозумілою є їхня міграція до Криму після поразок Османської імперії – це виглядає як перекочування до одновірців.

Роми-мусульмани з Криму.
Фото початку ХХ ст.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Ловарі

Етнічна група *ловарі* сформувалася на теренах Австро-Угорщини. В їхньому діалекті крім румунських запозичень простежується вплив угорської мови. Вже в середині XIX століття ловарі здебільшого були міським населенням. Вирізняються високою мобільністю. На думку інших ромів, багато жінок ловарі, які проживають у містах, одягаються занадто сучасно. Чоловіки цієї групи займаються бізнесом. З іншого боку, вони зберігають відданість рідній мові й родинним традиціям. Донині не з'ясовано, як з'явилася назва цієї групи. Одні дослідники вважають, що від ромського слова «лове» (гроші), вважаючи, що в цьому відбилася заможність ловарей. Інші стверджують, що назва походить від угорського слова *lo'* (множина – *lovak*) – кінь. На думку цих етнографів, ловарі в минулому були вдалими торговцями кіньми.

Угорські ромські жінки в католицькому храмі

(Джерело:
www.gypsy-life.net)

Боша

Закавказькі роми-християни відомі під назвою *боша*. Вони сповідують вірмено-григоріанське православ'я. Етнонім «боша» виник порівняно недавно, на початку XIX століття – вірменською він означає «бродяга». У мову бошів було також запозичено вірменську граматику. Висока ступінь мовної асиміляції є доказом дуже давніх контактів цієї групи ромів з вірменами. Що ж до походження боша, то, найімовірніше, вони належать до тієї частини ромів, яка осіла в Закавказзі, не дійшовши до Візантії. У словнику мови боша немає грецьких запозичень.

Роми-боша із Закавказзя.
Друга половина XIX ст.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Серви

Етнічна група *серви* (в однині – *серво*) остаточно сформувалася в ареалі поширення української мови. Аналіз сервицького діалекту свідчить, що найбільше запозичень іде з румунської мови. Можна припустити, що предки сервів тривалий час жили на теренах сучасної Молдови. У мові сервів простежується і словацький вплив. Крім того, в Східній Словаччині досі живе нечисленна група ромів, яку називають «сервитіка рома». За два-три століття серви дуже багато чого запозичили в одязі, звичаях і обрядах, фольклорі. Українські роми дуже славляться своїм співом, причому прекрасно співають українські народні пісні, майже не виконуючи власне ромський фольклор. Серед українських ромів було багато торговців кінями. Уже в XIX столітті більшість сервів жили осіло, мали великі будинки та стайні. Сучасні серви діляться на українських і поволзьких. Українські теж мають підгрупи – коваля і хохли. Ті, котрі осіли раніше, вже зовсім не розмовляють ромською. Інші знають мову, хоча і вживають багато українських запозичень. За віросповіданням серви православні.

Українська ромка-сервиця. 1930-ті рр.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Сінті

До етнічної групи *сінті* (в однині – *сінто*) належать роми, які проживають довгий час (приблизно з XV століття) переважно в німецькомовних країнах. Самоназва сінті, ймовірно, походить від імені воеводи «Сіндел» – він привів перший табір до Німеччини. Ще одна гіпотеза пов'язує назву німецьких ромів із провінцією Сінд в Індії. У мові сінті дуже багато запозичень із німецької; їхні прізвища теж найчастіше звучать на німецький лад (наприклад, Ебергардт, Кляйн). За віросповіданням вони здебільшого католики. Саме сінті були предками так званих російських циган: наприкінці XVII століття частина кочівників перемістились до Польщі і далі в Російську імперію. Ті, що залишились у Німеччині, дочекалися покращення державного ставлення і намагалися стати частиною німецького суспільства. Значна їхня частина осіла, діти пішли до школи, юнаків призивали в армію і на флот. Сінті оволоділи виробничими професіями, деякі працювали у сфері мистецтва. Сильного удару їм завдав прихід до влади нацистів. Більша частина сінті загинула в концтаборах.

Родина німецьких сінті біля фургона. 1930-ті рр.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Келдерари

Етнічна група *келдерари* – одна з найчисленніших і найпоширеніших в усьому світі. Вони формувалися і проживали до середини XIX століття в Румунії, на румунсько-угорсько-сербському мовному кордоні. Основне заняття ромів цієї групи – виготовлення і лудіння котлів, що і відбилося в їхній самоназві (від *рум.* *caldarag* – казаняр, лудильник). Це заняття келдерари не залишили донині, хоч би де вони проживали. Існує також етнонім *котляри*, поширений переважно у Росії. Із середини XIX століття почався масовий вихід ромів цієї групи з місць колишнього проживання і розселення по всьому світу. Причини, найпевніше, пов'язані зі зміною соціально-економічних умов. Збільшення чисельності ромів та обмежений ринок збуту змушували їх освоювати нові території.

Румунська ромська жінка, яка торгує квітами. 1938 р.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Лінгурари (рударі)

Це балканські роми, які проживають у Румунії і сусідніх із нею країнах. Вони православні християни, які розмовляють одним із діалектів румунської мови. У минулому добували золото на берегах річок і розробляли руди. Від цього заняття походить і назва (румунською і сербською *ruda* означає рудник, шахта). Друга назва – *лінгурари* – на перший погляд, ніяк не пов'язана з першою (рум. *lingura* – ложка). Вважають, що обробкою дерева вони займалися ще тоді, коли мили золотий пісок. У зимовий період, коли річки замерзали або вода була дуже холодною, ці роми вирізали на продаж ложки, ополоники, веретена, корита. Пізніше друга професія стала основною. Лінгурари кочували у критих фургонях, запряжених волами, і возили із собою все необхідне для обробки дерева. Їхній одяг зазнав настільки сильного впливу з боку румунського, що майже не відрізняється від нього. Згодом і ці кочівники почали осідати, утворюючи селища або слободи.

Ромські ремісники, які виготовляли дерев'яні корита. Угорщина, 1905 р.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Люлі

Люлі, що живуть сьогодні в Узбекистані й Таджикистані, є нащадками ромів, які осіли там відразу після виходу з Індії. Вони не дійшли до Візантії і потрапили у сферу впливу ісламської культури, втім, так і не підкорившись їй до кінця. Втративши мову, люлі пронесли крізь століття традиційний спосіб життя. Їхні традиційні заняття – кустарні ремесла, зокрема, ювелірне, торгівля тваринами, ворожіння, збирання вторинної сировини, жебрацтво, музика. Самоназва – *мугат*.

Ромська жінка із Середньої Азії. Початок XX ст.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Руська рома (расейци)

Етнічна група *руська рома*, або *халадитика рома* (від *ром. халаде* – російський солдат) – нащадки синті, які прийшли на терени Російської імперії з Німеччини через Польщу і зі Швеції на рубежі XVII–XVIII століть. Перебуваючи у країнах Заходу, роми цієї групи з покоління в покоління наймалися в армію, тож і в Росії вони якийсь час зберігали цю традицію. Солістка першого циганського хору Степанида мала прізвище Солдатова, що свідчить про її походження із солдатської родини. 1812 року цигани Соколовського хору записалися в кавалерійські частини. 1870 року одна з російських газет писала: «У лавах нашої армії є багато солдатів з цього племені... хороші солдати, красиві, стрункі, знають свою справу». Роми в Росії були приписані до кріпаків і обкладені податком, хоча ніяких примусових заходів для цього так і не було вжито. Прибульцям дозволяли кочувати і торгувати кінями.

Російські роми вели напівосілий спосіб життя, зимуючи в селянських хатах. Основними заняттями були торгівля кінями у чоловіків і врожіння, що супроводжувалося жебрацтвом, у жінок. Крім того, дуже популярним у російського населення був ромський народний спів. У багатьох містах Росії участь у хорі давала ромам достатній заробіток. За віросповіданням роми цієї групи переважно православні. Характерно, що представники расейців дуже багато запозичили від російської культури, зокрема, в їхній сучасній мові багато російських запозичень. Крім того, з моменту появи на території Росії вони почали носити російський одяг і співати російські пісні.

Руська рома п'ють чай. 1927 р.
(Джерело: www.gypsy-life.net)

Про ромів у публікаціях кінця XIX ст.

«Хоч би де ви зустріли цигана: під Москвою або в Бессарабському степу – це буде один і той самий циган із тією лише різницею, що під Москвою він – у синій чуйці, підперезаний червоним поясом, а в Бессарабії він подорожує в досить вільному декольте – одягнений майже в адамові костюми...»

Зі статті в журналі «Нива» (Санкт-Петербург), 1872 р., № 25

«Дивно, як цигани всюди вірні своїй природі, і наскільки могутній цей тип, якщо він упродовж стількох століть і на таких протилежних кінцях Європи, як Росія і південна Іспанія, зберігає оригінальність і тотожність свого характеру.»

В. П. Боткін, «Листи про Іспанію», 1851 р.

Ромські прислів'я та приказки

У кожного народу одна мова, у циган багато мов.

Російський циган з гітарою не розлучається, мадярський циган на скрипці пиляє.

Російська циганка ворожить, молдавська – ганчірки збирає.

Скільки циган, стільки звичаїв: хто нареченими торгує, хто безкоштовно їх краде, хто з приданим віддає.

Цигани-молдавани торгують нареченими, наші цигани – тільки кіньми.

Уривок із «наукової книги»

Цигани справді зберегли деякі нордичні ознаки, але вони походять від найнижчих верств населення цього регіону. В процесі міграції вони ввібрали в себе кров довколишніх народів і таким чином стали расою, в якій змішалися риси Східної і Західної Азії, з домішкою індійських, середньо-азіатських і європейських рис. [...] Причиною такого змішання став їхній кочовий спосіб життя. Загалом вплив циган на Європу є чужорідним.

*Ганс Фрідріх Карл Гюнтер,
«Расология Європи», 1924 р.*

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ

Про походження та етнічний склад ромів

Роми усього світу є неоднорідними за своїм складом, хоча оточенню непросто зрозуміти, наскільки значні відмінності між ними. Вони розподілені на низку етнічних груп, що відрізняються одна від одної діалектами, заняттями та іншими локальними етнокультурними характеристиками.

Зазвичай вважають, що батьківщина ромів – Індія. Сучасні вчені припускають, що роми спочатку масово мігрували з Індії в V столітті в Анатолію і далі в Європу, де розділилися на три окремі гілки: домари, ломаврени і, власне, роми. Інша теорія припускає, що було три окремі міграції упродовж декількох століть.

У дослідженнях історії ромів велике значення має поема XI століття «Шахнаме» перського поета Фірдоусі: вона містить ранні відомості про населення, яке мігрувало на захід. Поема розповідає історію перського правителя Бахрам Гура, який приблизно в 420 році запросив майже 10 тисяч музикантів під назвою лурі прийти до Персії, щоб стати офіційними музичними виконавцями. Після того, як спроби посадити їх на землю провалилися, лурі залишилися мандрівними виконавцями. Музикантів лурі часто пов'язують із предками ромів, хоча між ними не встановлено прямого зв'язку. Назва лурі (також люлі і луті), однак, в Ірані є самоназвою громад мандрівних торговців, деякі з яких використовують секретні лексикони зі словами індоарійської мови.

Шлях, яким пройшли цигани, реконструюють нині таким чином: з Індії вони рушили через територію нинішніх Ірану, Афганістану та Вірменії, далі відбувся поділ. Частина циган повернула в бік Палестини і Єгипту (де і залишилася), частина попрямувала безпосередньо на територію Візантії. У Візантії ци-

гани зробили тривалу зупинку, перш ніж відновити свій рух у бік Східної, а далі і Західної Європи.

Кочівля ромів і у давні, і у новіші часи не була безцільними хаотичними поневіряннями чи романтичним тяжінням до зміни місць. Насправді в основі цього явища лежали економічні причини: табірним ремісникам були потрібні ринки збуту продукції, артистам – нова публіка для виступів, ворожкам – нові клієнти.

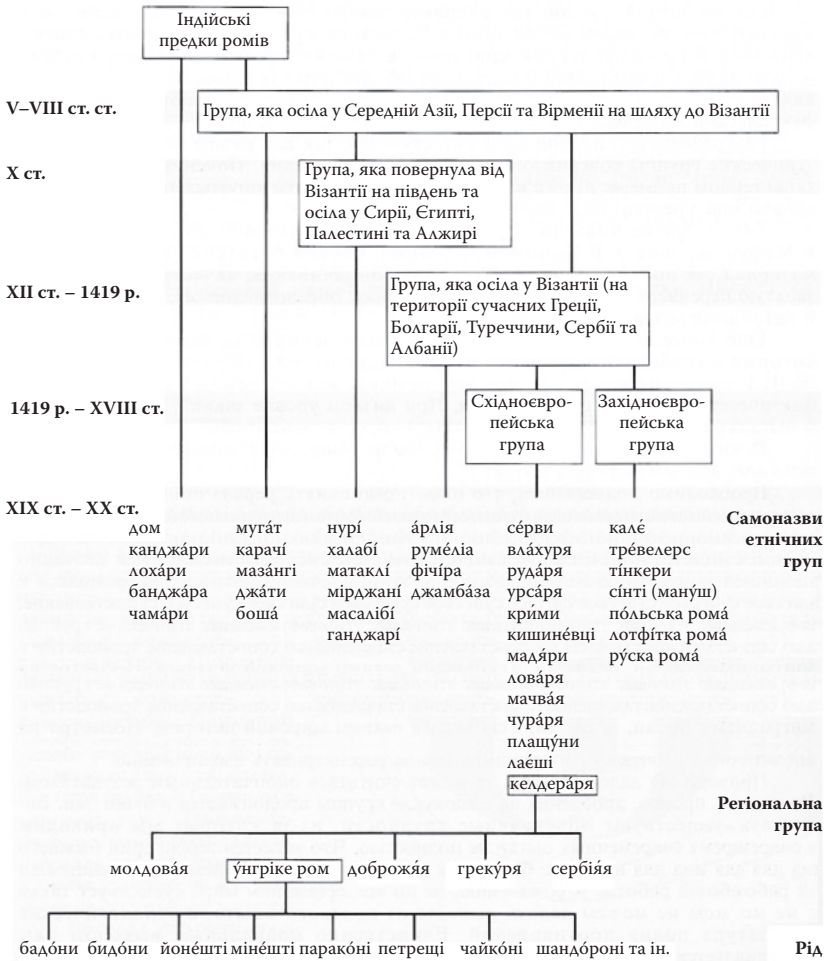
Кожна група ромів упродовж доволі довгого часу перебувала в постійних етнокультурних контактах із навколишнім неромським населенням, а це призводило до низки запозичень. Бувши від початку етнічно однорідними, роми поділилися згодом на дрібніші групи, які відрізнялися одна від одної локальними особливостями культури і побуту.

В Україні, за останніми даними, проживають понад 10 етнічних груп ромів: серви, келдерари, ловарі, крими, сінті, угоріко рома, словацькі роми, расейци, кишинівці, урсари та інші.

На сьогодні є десятки етнічних груп ромів, які своєю чергою поділяються на регіональні групи. Наприклад, расейци (російські роми) – на смоленських, псковських і сибірських рома, серви – на українських і поволзьких рома, а влахи – на астраханських, п'ятигорських і ставропольських.

Роми дотримуються релігійних обрядів того населення, серед якого живуть. Однак релігійний світогляд членів кожної групи – це, певною мірою, поєднання традиційних вірувань з елементами католицизму, православ'я або ісламу (залежно від панівної на певній території релігії та історичних колізій).

Походження та самоназви ромських етнічних груп ілюструє таблиця:

(Джерело: Бессонов Н., Деметер Н., Кутенков В. История цыган. Новый взгляд. – Воронеж, 2000: <http://gypsy-life.net/history14.htm>)

Про основні етапи формування ромського народу на теренах України та інтерпретацію науковцями характеру ромського соціуму

Для самовідтворення й адаптації циган вирішальне значення мав не стільки рівень їхнього соціально-економічного розвитку, скільки їх стосунки з оточуючим суспільством.

Залишивши терени свого формування (Індію) не раніше Х ст., циганські групи втратили можливість контактів з етносами, які населяли їхню давню прабатьківщину. З іншого боку, з Індії вони донесли деякі елементи культури й способу життя, що й досі вирізняють їх від навколишнього населення. Однак усвідомлення спільності походження й своєї відмінності сформувалося внаслідок конфронтації вже з іноетнічним середовищем.

Тип етнічної спільності циган вченими визначається по-різному. Діапазон думок дуже широкий – від повного відкидання наявності у циган етноспецифічних ознак до віднесення їх до народності – і може бути згрупований так: 1) «Соціальний прошарок, що загубив свою етнічну специфіку» (Ф. Шерегі); 2) «Вільний конгломерат бродячих племен» (Б. Адрианов); 3) «Національна (громадянська) меншина» (У. Петро), мінорна етнічна спільність, «меншина» стосовно іншої частини суспільства; 4) «Племінна спільність» (Л. Моногарова); 5) «Розсіяна етнічна спільнота» (А. Шевченко), «Міжгрупова метаєтнічна спільність» (Е. Марушиакова); 5) «Народність» (Є. Друц, О. Геслер).

Найбільш визнаним є, на наш погляд, визначення циган як міжгрупової етнічної спільності. Визначальною ознакою цього визначення є існування у формі етнодіалектних або етнографічних груп. Такі групи становлять основну ланку в соціальній структурі циганської спільноти. Їм притаманні комунікативність, локальні особливості, розподіл праці з орієнтацією на різні культури, переважання діахронічних інформаційних зв'язків, консервативність сімейного й громадського побуту. В Україні розрізняють окремі циганські групи за професійною діяльністю; способом життя; мовою чи діалектами;

географічними ознаками; релігією; рангом у ієрархічній структурі; рівнем самосвідомості і почуттям етнічної виключності; етнонімами.

(Джерело: *Зіневич Н. О.* Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // *Український історичний журнал.* – 2001. – № 1. – С. 40–52)

Про походження назви «циган» в європейських мовах

Найдавніша згадка про присутність циган у Константинополі, найімовірніше, міститься в грузинському агіографічному тексті «Житіє Святого Георгія Відлюдника», укладеному близько 1068 року в монастирі Іберон на Афонській горі. Тут ми читаємо, що 1050 року імператору Константинові Мономаху докучали хижі звірі, які загризали дичину в імператорському парку Філопатіон у Константинополі. Він закликав на допомогу самаритян, нащадків Симона Чудотворця, «відомих заклинаннями та чаклунством, яких називали адсінканами», і ці *адсінкани* підкинули для лютих звірюк шматки заговореного м'яса, що одразу ж їх убило. Вжита в цьому тексті назва «адсінкани» – це грузинська форма грецького слова *атсінганой* чи *атзінганой*, яким візантійці зазвичай називали циган. Саме від цієї візантійської назви пішли німецьке *Zigeuner*, французьке *tsiganes*, італійське *zingari*, угорське *ciganyok* та схожі лексеми в кількох інших мовах.

Про походження *atsinganos* велось чимало дискусій, і повної ясності немає й понині. Переважно дотримуються думки, що це спотворена форма назви єретичної секти атінганоїв, а до циган її застосували тому, що обидві групи мали репутацію віщунів та чаклунів. Чисельність перших, атінганоїв-єретиків, різко скоротилася, можливо, вони навіть були стерті з лиця землі переслідуваннями в IX ст.

Наступна згадка про атінганоїв, тут уже однозначно в розумінні «цигани», походить з XII ст. і міститься у коментарі каноніста Теодора Бальзамона (помер бл. 1204 року) до LXI канону Трульського Собору (692 р.), в цьому каноні кожному парафіянину, який мав зиск, показуючи публіці задля розваги ведме-

дів та інших тварин, або ж займався ворожінням, загрожує шестирічне відлучення від церкви: «Тих, хто водить ведмедів, називають ведмедниками. Вони обвішують голову й усе тіло тварини фарбованими нитками, а потім зрізають ці нитки разом із пасмами шерсті й пропонують як амулети або засіб від недуги й злого ока. Інші, кого називали атінганоями, обвивають себе зміями й одним людям кажуть, що ті народжені під нещасливою зіркою, а іншим – що під щасливою; а ще вони пророкують прийдешню добру чи лиху долю».

...Ще через кілька десятків років учений Йосиф Брієніус (бл. 1340 – бл. 1431) у трактаті про причини лиха, що спіткало Візантійську імперію, ремствував на те, що народ щоденно спілкувався «із магами, ворожбитами, *Athingcinous* та чаклунами».

(Джерело: *Фрейзер А. Цигани / А. Онишко (пер.)*. – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003. – С. 58)

Заняття 2

МІФ «УСІ РОМИ – КОЧІВНИКИ»

Мета: ознайомлення з історичною та сучасною ситуацією, зокрема, з типовими заняттями та життєвим укладом ромів; подолання упереджень, пов'язаних з уявленнями про «асоціальний» спосіб життя ромів; розвінчання міфу про ромів як кочовий народ.

Хід заняття

Крок 1

Запропонуйте учням розглянути кілька ілюстрацій, але без підписів до них (*роздатковий матеріал 1*).

1. Тадеуш Рибковський, польський художник. Циганська родина біля вогнища (1894 р.)

2. Адольф Ван дер Венне, австрійський художник. Цигани на привалі (друга половина XIX ст.)

3. Ахілл Зо, французький художник. Іспанські цигани, які кочують Кордовою (друга половина XIX ст.)

4. Циганський табір. Гравюра за малюнком Тараса Шевченка (друга половина XIX ст.)

Обговоріть з учнями:

Хто зображений на художніх полотнах?
Коли і в яких країнах було створено ці твори?
Що поєднує усі ці твори?

Після обговорення надайте учням інформацію про авторів і час створення творів.

Зверніть увагу на те, який образ ромів сформувався в уявленні європейців починаючи з пізнього середньовіччя? Поясніть учням, що саме ті роми, які вели кочовий або напівкочовий спосіб життя, на відміну від осілих, були найбільш помітними для місцевого населення через відмінності в одязі, заняттях і повсякденній побутовій культурі.

Запитайте, яким чином мистецтво вплинуло на формування такого образу? Митці, письменники та поети часто романтизували ромів і створювали образ неписьменних та злиденних, напівдиких – але волелюбних, пристрасних, життєрадісних і багатородних людей, що простежується в багатьох європейських художніх та музичних творах ХІХ століття (див. розділ «Історичні відомості»).

Крок 2

Надайте інформацію про ранню історію ромів та їх появу на теренах сучасної України. Для подальшої роботи з навчальними матеріалами ознайомтеся з «Історичними відомостями», поданими наприкінці заняття.

Запропонуйте учням прочитати текст та відповісти на запитання (*роздатковий матеріал 2*).

Який статус ромів мали в різні часи під владою різних держав, та як він змінювався?
Якою була причина кочівлі ромів?
Чому, на вашу думку, влада прагнула «осадити» ромів?

Перші писемні згадки про циган на українських землях, що входили до Великого Князівства Литовського і Королівства Польського, відносяться до початку XV ст. (грамоти польських королів, львівські актові книги, Статути Великого князівства Литовського). У Речі Посполитій після 1624 р. циган підпорядковували управлінню і суду старшин – т. зв. циганських королів, які при призначенні отримували королівську грамоту. Ця посада проіснувала до кінця XVIII ст.

У Гетьманщині із середини XVII ст. цигани, спорадично розселені серед українського населення, були приписані до козацьких полків. Переписом 1732 р. слобідських козацьких полків зафіксовано 4500 циган, з яких лише 11 осілих. Для збору податків у XVIII ст. в Лівобережній Україні створено інститут полкових отаманів «циган малоросійських». Отаманів призначали відкупщиками оброку з циган; останнім циганським отаманом 1763 р. було призначено В. Міненка. Указ Правительствующого Сенату 1766 р. визначив оподаткування циган у Слобідсько-Українській губернії (у 1779 р. – 402 особи). Указ Правительствующого Сенату 1783 р. передбачав, «щоб усі вони [цигани] в зручних і пристойних місцях поселені були і бездозвільно ніде не вешталися», циган зараховували до державних селян. Від'їзди з місць проживання дозволялися лише за наявності виїзних документів. Опис Київського намісництва 1786 р. зафіксував у цьому регіоні 2068 циган.

1792 р. видано указ російської імператриці Катерини II «Про залишення на колишньому окладі прийшлих із Малоросії в Катеринославську губернію різного звання людей; про причислення всіх циган, які в тій губернії живуть, до поселення казенного відомства; про стягнення з них поземельних грошей і про дозвіл їм записуватися в міщанство і цехи». В указі 1800 р. згадується, що в губерніях цигани вийшли в купці та міщани. З появою циганських хорів та оркестрів виокремився прошарок артистів. Поміщики відпускали циган на сезонні заробітки традиційними промислами.

Після приєднання Бессарабії до Російської імперії в Бессарабській області число циган збільшилося з 221 родини в

1812 до 1135 родин в 1839 р. Їх намагались оселити на землі. 1838 р. осілих і кочових коронних циган краю (4883 особи) підпорядкували управлінню Дунайського козацького війська, мотивуючи це тим, що цигани «за природою прихильні до коней і найкращі коновали й ковали». На поч. 1850-х рр. цигани становили 22,7 % війська, до якого були зараховані разом із землями. Цигани боролися за вихід із війська, і більшість із них відрахували з козацького стану.

1839 р. російський імператор Микола I підписав указ, за яким до 1841 р. треба було розселити циган у казенних поселеннях. У Київській губернії було «задворено» 160 родин. 1866–1917 рр. ця політика в Російській імперії була послаблена. Щодо циган Закарпаття, яке входило до Угорського королівства (у складі держави Габсбургів / Австро-Угорщини), провадилася політика асиміляції (мадяризації). У роки Першої світової війни в Закарпатті циганам – угорським підданам – у 1916 р. було заборонено кочувати; військово-зобов'язаних забирали до війська, решту примусово розміщували в поселеннях. Це стало одним із факторів міграції частини циган до Російської імперії.

В УСРР перепис 1926 р. зафіксував 13 750 циган, у Криму – 1300 циган. Крім того, десятки тисяч циган кочували. Восени 1927 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про організацію виробничих артілей циганів та про заходи стимулювання: переходу кочуючих циганів до кустарної виробничої діяльності». У Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Вінниці та інших містах були відкриті циганські напівпрофесійні та аматорські музично-хореографічні колективи. Упродовж 1928 р. в пд.-сх. округах України на осілий спосіб життя із зареєстрованих 1218 сімей (5302 особи) на Харківщині перейшло 417 сімей, Херсонщині – 96, Одещині – 68, Лубенщині – 42, Миколаївщині – 20. 1930–1932 рр. у Сталінській окрузі оселилося 420 сімей, Подільській окрузі – 110, Бердичівській окрузі – 108, Тульчинській окрузі – 101 сім'я. У містах цигани-чоловіки працювали в кустарних майстернях, на заводах, фабриках, жінки – у виробничих артілях, торгівлі. З початком колективізації сільського господарства в УСРР / УРСР

почалася організація циганських колгоспів. Сільське циганське населення під час Голодомору 1932–1933 років в УСРР в намаганні врятуватися поверталось до кочування, частина виїхала з України.

(Джерело: *Наулко В. І., Зіневич Н. О.* Цигани в Україні // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 10: Т–Я. – Київ: Наукова думка, 2013. – С. 476–479)

Обговоріть відповіді учнів і поясніть, що більшість ромів Європи вже в ХІХ ст. вели напівосілий спосіб життя, а значна частина оселялася на постійних місцях. Винятком були окремі субетнічні групи, чії заняття (як-от лудження посуду, ворожіння, циркове та музичне мистецтво тощо) потребували постійної зміни місця заробітку. Кочовий спосіб життя лишався також незмінним у окремих груп північних ромів, зокрема, у Британії та Німеччині.

У ромів є традиція кочівлі, однак традиційні ремесла значної частини ромського населення – ковальство, лудження посуду, торгівля кінями, ворожіння – сприяли переїздам із місця на місце в пошуках клієнтів. Насправді більшість циган живуть осіло, а кочівники становлять лише меншу частину. Навіть у Румунії ХVІІІ–ХІХ століть, яку вважають прикладом ромського способу життя, кочували децю менше половини ромів (див. також інші приклади в «Історичних відомостях»).

Запитайте та обговоріть, чому міф про кочових ромів лишався таким стійким довгий час?

Вислухайте відповіді та поясніть, що оскільки роми становили і становлять лише невеличку частку населення, більшість людей ніколи не бачили ромських поселень, але майже всі бачили кочових ромів. Окрім того, саме образ кочових ромів був яскравою романтичною «картинкою», що надихала художників і літераторів.

Розкажіть, що вже понад півстоліття, тобто три-чотири покоління, роми мешкають осіло, три чверті з них є міськими жи-

телями. Мобільні групи ромів із Закарпаття у великих містах (незначний відсоток ромського населення) – це явище сезонної трудової міграції найбільш вразливих осіб. У більшості цих людей є, хоч і не завжди легалізовані, власні домівки у Закарпатській області, куди вони повертаються на зиму.

Зверніть увагу: *Прагнення будь-якого політичного режиму або державної влади перевести ромів на осілий спосіб життя стає зрозумілим, якщо пригадати основні потреби влади та її цілі стосовно підданих або громадян – потреби обліку та контролю. Це, наприклад, збір податків, облік робочої сили, питання безпеки та громадського порядку. В різних країнах і культурно-політичних формаціях – від феодальних до модерних, від монархій до республік, від авторитарних і тоталітарних режимів до ліберальних систем, від часів стабільності до воєнних часів – кочових ромів розглядали як потенційний елемент дестабілізації, який нібито ухиляється від податків або трудових обов'язків, або поширює хвороби, проводить напівлегальну чи нелегальну економічно-господарську діяльність або, за часів війни, навіть передає ворогові відомості чи таємниці. Саме тому історія європейського суспільства останніх століть рясніє прикладами «вирішення циганського питання» шляхом чи то м'якого (засобами заохочення), чи інколи насильницького (засобами прямої заборони) переведення ромів до сталого способу життя.*

Крок 3

Повідомте учням інформацію про ставлення до ромів у СРСР.

За радянських часів влада намагалася змусити всіх ромів до осілого життя, зокрема, їх активно залучали

до колгоспів. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Раднаркома УСРР 3 лютого 1927 року видав постанову про допомогу кочівним ромам, які виявили бажання перейти до осілої. Для виконання цієї постанови розробили спеціальну «Інструкцію про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочівним циганам для осілого життя та втягування їх у трудові процеси», яка передбачала їх залучення до трудового процесу, до кустарних артілей, у сільське господарство; пропонували давати переселенцям кредити, наділяти їх землею з державних фондів. Така політика спочатку мала результат, і у 1920-х роках 81,3 % ромів України були вже осілими. На вільних землях у 1927 році оселилися 500 кочових родин (див. працю О. Белікова «Экономическое положение украинских цыган в 1917–1930 гг.» у списку літератури). Проте насильницька колективізація початку 1930-х років, під яку підпадали й роми, припинила процес осідання.

5 жовтня 1956 року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом», що забороняв кочовий спосіб життя та прирівнював його до дармоїдства. За законами СРСР за «кочування й паразитичний спосіб життя» циган позбавляли волі на термін до 5 років.

Запропонуйте учням у малих групах ознайомитися з історичним документом і дати відповіді на запитання (роздатковий матеріал 3).

Чим державна влада мотивує свої дії?

Як ви оцінюєте дії уряду?

Які могли бути позитивні та негативні наслідки указу?

Чи можна вважати дії влади у цьому випадку «примусовою асиміляцією» і чому?

Які загрози становить примусова асиміляція?

УКАЗ
Президії Верховної Ради Союзу РСР
**Про прилучення до праці циган,
які займаються бродяжництвом**

05.10.1956

У результаті заходів, вжитих Радянською державою з працевлаштування кочівних циган, поліпшення умов їх життя, підвищення культурного рівня, більшість з них перейшло до трудового осілого способу життя. Проте до цих пір деяка частина циган продовжує займатися бродяжництвом, веде паразитичний спосіб життя і нерідко скоює злочини.

З метою залучення до суспільно-корисної праці циган, які займаються бродяжництвом, Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

1. Заборонити циганам займатися бродяжництвом та запропонувати їм перейти до трудового осілого способу життя.
2. Zobov'язати Ради Міністрів союзних республік вжити заходів до розселення на постійне місце проживання циган, які займаються бродяжництвом, їх працевлаштування та культурно-побутового обслуговування.
3. Особи, що досягли повноліття, але будуть злісно ухилятися від суспільно-корисної праці і займатися бродяжництвом, караються за вироком народного суду засланням на строк до п'яти років в поєднанні з виправно-трудовами роботами.

Розслідування цих справ повинно проводитися органами міліції відповідно до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік.

Голова Президії Верховної Ради СРСР

К. ВОРОШИЛОВ

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

А. Горкін

(Джерело: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/parts/62150/1022326>)

За наявності часу можна запропонувати учням переглянути та обговорити відеоінтерв'ю з матеріалів навчального онлайн-ресурсу «Де починаються права людини» – уривки зі свідчень ромів І. Лебедева та Л. Шульги про реакцію ромів на рішення радянської влади про переведення ромів на осілий спосіб життя. Швидке посилання:

Після перегляду уривків обговоріть з учнями такі запитання:

Що збігається у розповіді свідків та в офіційному документі? Що не збігається?

Як ставляться свідки до дій держави?

Чим державна влада мотивує свої дії?

Чому дії влади у цьому випадку можна вважати «примусовою асиміляцією»? Які загрози становить примусова асиміляція?

Крок 4

Проаналізуйте методи «розв'язання циганського питання», які пропонує чиновник націонал-соціалістичної тоталітарної держави. Ознайомтеся з уривками зі статей Роберта Ріттера (*роздатковий матеріал 4*), який у другій половині 1930-х – на початку 1940-х років очолював у нацистській Німеччині Центр расової гігієни та біології народонаселення.

«Що може змусити зникнути цих вічно мандрівних людей? Прив'язувати примітивних кочівників до одного місця, а їхніх дітей відправляти до шкіл – безглуздо».

«Циганське питання можна буде вважати вирішеним, тільки коли більшу частину асоціальних і непотрібних циган змішаного походження зберуть у великі табори трудового призначення, де вживатимуть дієвих заходів проти їхнього подальшого відтворення. Тільки таким чином можна позбавити майбутні покоління німецького народу від цього важкого тягаря».

Яким уявленням про спосіб життя ромів керується автор тексту? Чи відповідає воно тому, про що ви дізналися з попередніх частин заняття?

Як ви оцінюєте спосіб, у який автор пропонує «розв'язати» «циганське питання»? Чи є в його пропозиціях щось спільне з тими, що містяться у попередніх документах?

Повідомте учням про те, що нацистська влада Німеччини, керуючись уявленням про кочовий спосіб життя ромів як результат притаманної «циганам» «расової» природи, вирішувала «циганське питання» шляхом депортації ромів до концентраційних таборів починаючи з другої половини 1930-х років (див. розділ «Історичні відомості»).

Підсумуйте заняття, обговоривши питання про те, яка доля може спіткати будь-який народ, якщо влада реалізовує стосовно нього насильницьку політику, основану на спотворених та упереджених уявленнях.

РОЗДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Роздатковий матеріал 1

Ілюстрації

Рання історія ромів на теренах України

Перші писемні згадки про циган на українських землях, що входили до Великого Князівства Литовського і Королівства Польського, відносяться до початку XV ст. (грамоти польських королів, львівські актові книги, Статути Великого князівства Литовського). У Речі Посполитій після 1624 р. циган підпорядковували управлінню і суду старшин – т. зв. циганських королів, які при призначенні отримували королівську грамоту. Ця посада проіснувала до кінця XVIII ст.

У Гетьманщині із середини XVII ст. цигани, спорадично розселені серед українського населення, були приписані до козацьких полків. Переписом 1732 р. слобідських козацьких полків зафіксовано 4500 циган, з яких лише 11 осілих. Для збору податків у XVIII ст. в Лівобережній Україні створено інститут полкових отаманів «циган малоросійських». Отаманів призначали відкупщиками оброку з циган; останнім циганським отаманом 1763 р. було призначено В. Міненка. Указ Правительствующого Сенату 1766 р. визначив оподаткування циган у Слобідсько-Українській губернії (у 1779 р. – 402 особи). Указ Правительствующого Сенату 1783 р. передбачав, «щоб усі вони [цигани] в зручних і пристойних місцях поселені були і бездозвільно ніде не вешталися», циган зараховували до державних селян. Від'їзди з місць проживання дозволялися лише за наявності виїзних документів. Опис Київського намісництва 1786 р. зафіксував у цьому регіоні 2068 циган.

1792 р. видано указ російської імператриці Катерини II «Про залишення на колишньому окладі прийшлих із Малоросії в Катеринославську губернію різного звання людей; про причислення всіх циган, які в тій губернії живуть, до поселян казенного відомства; про стягнення з них поземельних грошей і про дозвіл їм записуватися в міщанство і цехи». В указі 1800 р. згадується, що в губерніях цигани вийшли в купці та міщани. З появою циганських хорів та оркестрів виокремився прошарок артистів. Поміщики відпускали циган на сезонні заробітки традиційними промыслами.

Після приєднання Бессарабії до Російської імперії в Бессарабській області число циган збільшилося з 221 родини в 1812 до 1135 родин в 1839 р. Їх намагались оселити на землі. 1838 р. осілих і кочових коронних циган краю (4883 особи) підпорядкували управлінню Дунайського козацького війська, мотивуючи це тим, що цигани «за природою прихильні до коней і найкращі коновали й ковали». На поч. 1850-х рр. цигани становили 22,7 % війська, до якого були зараховані разом із землями. Цигани боролися за вихід із війська, і більшість із них відрахували з козацького стану.

1839 р. російський імператор Микола I підписав указ, за яким до 1841 р. треба було розселити циган у казенних поселеннях. У Київській губернії було «задворено» 160 родин. 1866–1917 рр. ця політика в Російській імперії була послаблена. Щодо циган Закарпаття, яке входило до Угорського королівства (у складі держави Габсбургів / Австро-Угорщини), провадилася політика асиміляції (мадяризації). У роки Першої світової війни в Закарпатті циганам – угорським підданим – у 1916 р. було заборонено кочувати; військовозобов'язаних забирали до війська, решту примусово розміщували в поселеннях. Це стало одним із факторів міграції частини циган до Російської імперії.

В УСРР перепис 1926 р. зафіксував 13 750 циган, у Криму – 1300 циган. Крім того, десятки тисяч циган кочували. Восени 1927 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про організацію виробничих артілей циганів та про заходи стимулювання: переходу кочуючих циганів до кустарної виробничої діяльності». У Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Вінниці та інших містах були відкриті циганські напівпрофесійні та аматорські музично-хореографічні колективи. Упродовж 1928 р. в пд.-сх. округах України на осілий спосіб життя із зареєстрованих 1218 сімей (5302 особи) на Харківщині перейшло 417 сімей, Херсонщині – 96, Одещині – 68, Лубенщині – 42, Миколаївщині – 20. 1930–1932 рр. у Сталінській окрузі оселилося 420 сімей, Подільській окрузі – 110, Бердичівській окрузі – 108, Тульчинській окрузі – 101 сім'я. У містах цигани-чоловіки працювали в кустарних майстернях, на заводах, фабриках, жінки – у виробничих артілях, торгівлі. З початком колективізації сільського господар-

ства в УСРР / УРСР почалася організація циганських колгоспів. Сільське циганське населення під час Голодомору 1932–1933 років в УСРР в намаганні врятуватися поверталось до кочування, частина виїхала з України.

(Джерело: *Наулко В. І., Зіневич Н. О. Цигани в Україні // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 10: Т–Я. – Київ: Наукова думка, 2013. – С. 476–479*)

Який статус роми мали в різні часи під владою різних держав, та як він змінювався?

Якою була причина кочівлі ромів?

Чому, на вашу думку, влада прагнула «осадити» ромів?

УКАЗ
Президії Верховної Ради Союзу РСР
**Про прилучення до праці циган,
які займаються бродяжництвом**

05.10.1956

У результаті заходів, вжитих Радянською державою з працевлаштування кочівних циган, поліпшення умов їх життя, підвищення культурного рівня, більшість з них перейшло до трудового осілого способу життя. Проте до цих пір деяка частина циган продовжує займатися бродяжництвом, веде паразитичний спосіб життя і нерідко скоює злочини.

З метою залучення до суспільно-корисної праці циган, які займаються бродяжництвом, Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

1. Заборонити циганам займатися бродяжництвом та запропонувати їм перейти до трудового осілого способу життя.

2. Зобов'язати Ради Міністрів союзних республік вжити заходів до розселення на постійне місце проживання циган, які займаються бродяжництвом, їх працевлаштування та культурно-побутового обслуговування.

3. Особи, що досягли повноліття, які будуть злісно ухилятися від суспільно-корисної праці і займатися бродяжництвом, караються за вироком народного суду засланням на строк до п'яти років в поєднанні з виправно-трудовами роботами.

Розслідування цих справ повинно проводитися органами міліції відповідно до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік.

Голова Президії Верховної Ради СРСР

К. ВОРОШИЛОВ

Секретар Президії Верховної Ради СРСР

А. Горкін

(Джерело: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/parts/62150/1022326>)

Чим державна влада мотивує свої дії?

Як ви оцінюєте дії уряду?

Які могли бути позитивні та негативні наслідки указу?

Чи можна вважати дії влади у цьому випадку «примусовою асиміляцією» і чому?

Які загрози становить примусова асиміляція?

Зі статей Роберта Ріттера, очільника Центру расової гігієни та біології народонаселення у другій половині 1930-х – на початку 1940-х років у нацистській Німеччині

«Що може змусити зникнути цих вічно мандрівних людей? Прив'язувати примітивних кочівників до одного місця, а їхніх дітей відправляти до шкіл – безглуздо».

«Циганське питання можна буде вважати вирішеним, тільки коли більшу частину асоціальних і непотрібних циган змішаного походження зберуть у великі табори трудового призначення, де вживатимуть дієвих заходів проти їхнього подальшого відтворення. Тільки таким чином можна позбавити майбутні покоління німецького народу від цього важкого тягаря».

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ

Про кочівлю ромів

Факти говорять про те, що в ХІХ столітті більшість циган світу жили осіло. Ба більше, якщо ми спрямуємо допитливий погляд углиб віків, то і там побачимо ту саму картину. Якщо брати циганський народ у цілому (а не зосереджуватися на одній лише Західній Європі), то кочівники завжди були в меншості.

Спробую пояснити цей парадокс докладніше.

Французи, німці, росіяни або – припустимо – англійці справді на власні очі довго бачили переважання кочових циган. Так склалося історично. І ситуацію з минулого своїх країн ми мимоволі екстраполюємо на увесь інший світ.

Але ж основна маса циган завжди проживала не в Західній Європі, а у Східній. Та й Азію не треба скидати з рахунків. А на Сході (де не було гонінь) цигани з незапам'ятних часів обзаводилися земельними ділянками та будинками. У літературі часто згадують циганське селище Модон, у якому вже в ХІV столітті жили сім'ї ковалів. У цих людей були не намети, а глинобитні будиночки із солом'яним дахом. І це поселення на західному узбережжі Пелопоннесу аж ніяк не було винятком.

Дуже часто перші письмові згадки про циган у тій чи тій місцевості – це зовсім не судові папери про табірних конокрадів, а відомості про купівлю міського будинку. Причому – що цікаво – будівлі розташовуються у найдорожчому секторі (біля ринкової площі). І з паперів можна зрозуміти, що нові власники чесно оплатили покупку, а також стали справними платниками податків.

Отже, якщо розглянути ситуацію на Сході, міф про «кочове плем'я» починає сильно хитатися. Але ж і на Заході все далеко не однозначно!

Зазвичай пишуть, що уряди, які намагалися осадити циган на землю, незмінно зазнавали краху. Історія не підтверджує цю тезу. Серйозні зусилля було зроблено для осідання циган урядом Австрії при Марії-Терезії. І в ті самі часи почався схожий

експеримент в Іспанії. Обидві спроби увінчалися успіхом. В Іспанії кочовище як явище вдалося викоринити вже до початку XIX століття. У цей час переважна більшість іспанських циган вже мала житло і значною мірою була інтегрована в суспільство. Що стосується діяльності австрійського уряду, то достатньо поглянути на так званих циган Бургенланда. Кочівників там можна було буквально перелічити по пальцях.

Повернемося до Східної Європи і на Балкани. У книзі болгарських ромологів О. Марушіакової і В. Попова «Цигани в Османській імперії» питанню осілости циган приділено велику увагу. Авторі перелічують із старовинних джерел назви сіл, в яких було багато ромських господарств, а також описують прошарок ромів, зайнятих землеробством. Виявляється, західні мандрівники з подивом зазначали, що кочових циган на сході набагато менше, ніж у їхніх рідних країнах. Дані про інтегрованих у суспільство циган стосуються навіть XVI сторіччя. Наприклад, реєстр циган за професіями (складений для збору податків у 1522–1523 роках) містить багато занять, можливих тільки за умови осілого життя. Це сторожі, слуги, м'ясники, сировари, городники, пастухи, хірурги і навіть ченці. А в XIX столітті з'явився справжній циганський пролетаріат. Коли у 1836 р. в місті Слівен відкрилася текстильна фабрика, то працівників і робітниць вдалося набрати винятково з цієї національної меншини. Болгари в робітники не йшли. Слівенські роми становили ядро працівників усі наступні півтора століття.

О. Марушіакова і В. Попов пишуть про те, що вже при становленні ромознавства як науки кочовий спосіб життя стали помилково вважати основним для циган. Свідомо чи несвідомо значення кочовища перебільшувалося. Тим часом, факти суперечили умоглядним конструкціям. [...]

У нас є цифри щодо Буковини. У 1780 році тут приблизно вдвічі більше осілих сімей, ніж кочових (відповідно 534 і 242). Однак через сторіччя (до 1878 року) в тій самій Буковині всі місцеві цигани вже осілі.

У Бессарабії у 1858 р. збирали статистичні дані щодо ромів, які належали поміщикам. З'ясувалося, що за способом життя вони поділяються приблизно порівну: 2481 були кочовими, а 2978 осілими. Тим не менше, кочові і тут у меншості.

В Угорщині вже до кінця ХІХ століття осілість перемогла остаточно і безповоротно. Робіть висновки самі. Згідно з переписом 1893 року в країні нарахували: 243 432 – осілих ромів, 2 570 – напівосілих, 8938 – кочових.

У масовій свідомості саме Румунія постає як «класична» країна кочовища. Традиції життя в кибитках і наметах тут справді не переривалися ніколи. І тепер туристи дуже люблять фотографувати мальовничі табірні сцени. Але в дзеркалі статистики все виглядає трохи інакше. У 1977 р. кількість кочових і напівкочових циган у Румунії оцінювали у 65 000 осіб. Однак загальна чисельність ромської нацменшини становила як мінімум 540 000 осіб.

То чому ж термін «кочове плем'я» так подобається журналістам? Статистика свідчить, що від штампів давно пора відмовитися. З давніх-давен життя без романтичних поневірянь цілком влаштовувало більшість ромського народу.

(Джерело: *Бессонов Н.* Миф о «кочевом племени»: <http://gypsy-life.net/mif-17.htm>)

Про формування у культурі ХІХ століття романтизованого образу циган у музично-театральному мистецтві

Перлиною оперної творчості, як композиторської, так і виконавської, по праву є опера Жоржа Бізе «Кармен». Написана за однойменною новелою Проспера Меріме, вона визнана найвідомішим твором, створеним у цьому жанрі. Жорж Бізе набув всесвітньої популярності саме як автор «Кармен», в історії музики таких випадків небагато. Прем'єра опери відбулась 3 березня 1875 р. в Парижі, в Національному театрі комічної опери... Головна героїня стала символом прояву волі і свободи духу. Музика Бізе наділила Кармен рисами народного характеру, силою любові до життя пронизаний її образ. Вперше на оперній сцені було з такою майстерністю змальовано драму простих людей, яка стверджує етичні права і гідність людини, що прославляє циганський народ, його характер як джерело життя, світла, радості. Відтоді «Кармен» посідає одне з перших місць у репертуарі світового музичного театру.

Інший великий італійський композитор, Джузеппе Верді, автор найбільшої кількості опер, також звертався у своїй творчості до циганської тематики. Яскравим прикладом є опера «Трубадур», яка принесла йому славу «музичного володаря Європи». Оперу було написано за однойменною драмою Гарсія Гутьєрреса, її прем'єра відбулася 19 січня 1853 р. у Римі. В основі сюжету – драматична розповідь старої циганки Азучени. Дія відбувається в горах Біскаїї, де розташувався циганський табір. Немов крик знівченої душі, лине пісня Азучени зеленою долиною, до підніжжя гір, до сходу сонця. Темою кохання двох юних героїв, Манріко і Леонори, пронизана вся опера. Однак ця любов не приносить їм щастя, і вони обидва гинуть, така трагічна розв'язка опери.

Ще в одній своїй опері, «Травіаті», Джузеппе Верді ввів циганський номер. У другій дії звучить хор циганок. На сцені балмаскарад, де зібрався весь Париж. У вирі галасливих веселощів миготять маски циганок, які пророкують майбутнє героям опери.

До золотого фонду російської класичної музики увійшла опера Сергія Рахманінова «Алеко». У 1892 р. композитор закінчив із золотою медаллю Петербурзьку консерваторію, представивши як екзаменаційну роботу одноактну оперу на сюжет поеми Олександра Пушкіна «Цигани». Цього ж року «Алеко» поставили на сцені Большого театру. Центром опери є вокальні номери головних героїв. Пісня Земфіри жваво малює образ неприборкано-пристрасної і напівдикой циганки, що не терпить посягань на свободу своїх почуттів. В іншому вокальному епізоді (каватина Алеко) показано душевну драму героя. В одному з танцювальних номерів (танець чоловіків) використано справді циганську тему.

Оперета – жанр, за своїм емоційним складом особливо близький темпераментному циганському характеру. Найбільший майстер віденської оперети Йоганн Штраус виступає як творець нового типу танцювальної оперети, жанру, цілком підвладного стихії танцю, що також властиво циганській натурі. Одна з кращих його оперет, «Циганський барон», звучить як блискучий гімн життю і любові.

(Джерело: *Осіпова Е.* Влияние цыганской культуры на мировую классическую музыку: <http://цыганероссии.рф/istoriya-cigan/mifi-i-realnost/vliyanie-ciganskoy-kulturi-na-mirovuyu-klassicheskuyu-muziku/>)

Про перехід ромів до осілого способу життя та землеробства у 1920–1930 роки в Українській РСР

До 25 травня 1936 року Відділ землеустрою Наркомзему України був зобов'язаний «навести лад, з урахуванням кочівних циган на території республіки, і зайнятися питанням організаційно-господарського устрою циган». До середини травня 1936 року на території Української РСР функціонував циганський колгосп у Слов'янському районі Донецької області, роз'яснював з цього приводу інженер Ж. Кольберг, який працював у республіці за дорученням переселенського відділу НКВС СРСР. Ж. Кольберг повідомляв, що в листопаді 1935 року на землях ліквідованого союзу «Укрсадвінтрест» в с. Люїнци у Поліському районі на Київщині був утворений циганський колгосп з 37 сімей (172 особи), з них працездатних – 97 осіб. У циганському колгоспі ім. Постишева були також 3 українські сім'ї. Як зауважував Ж. Кольберг, «тяга в колгоспи з боку осілих, напівосілих циган України величезна».

Ж. Кольберг, поряд із названими колгоспами, повідомляв також про колгоспи циган у Чернігівській області (27 сімей), у Березівському районі Одеської області (50 сімей), створеному на базі ліквідованого радгоспу «Червоний агроном», а також про циганський колгосп у Молдавській АРСР. Він зазначав також про наявні можливості для організації циганських колгоспів у Чернігівській області (з 30 сімей), а також у Харківській області в Лозівському районі (ініціаторами були цигани Кузьменко і Полянський). Велася робота з формування колгоспів також у Слов'янському районі (131 сім'я), Краснолуцькому районі (27 господарств) Донецької області.

9 січня 1937 р. з УРСР на ім'я начальника переселенського відділу НКВС СРСР В. П. Даубе повідомлялося про те, що «на січень 1937 р. в УРСР організовано 3 циганські колгоспи – у Ворошиловградському районі колгосп “Нове життя” (1937) і колгосп у Лозівському районі Харківської області (1936 р.)». Начальник управління місцевого землеустрою НКВС УРСР майор держбезпеки Я. Крауксін вважав за доцільне для організації колгоспів «використовувати також земельні фонди ліквідованих сільгоспгосподарств, особливо в Бердянській промисловій зоні і Куп'янській». Були всі можливості для організації циган-

ських колгоспів і на території «безхазяйного агрокомплексу ІПРЗ (Ізюмський вагонно-ремонтний завод)». Однак, як передавав начальник переселенського відділу НКВД України Шор, «Харківський облвиконком категорично відмовився передавати господарство ІПРЗ». Щоправда, на практиці в НКВС УРСР від ідеї повністю не відмовилися. І в кінцевому підсумку вольовим наказом 18 лютого 1937 р. комісія НКВС СРСР та НКВС УРСР з цього питання наказала «передати господарство для організації колгоспу циган» в 1937 р. Шор констатував з цього приводу, що «господарство ІПРЗ, безумовно, є хорошою базою для організації колгоспу циган».

На початок листопада 1937 р. діяли колгоспи циган «Більшовицький шлях» Ворошиловградського району (створений в 1937 р.) – 22 господарства, колгосп ім. Г. Димитрова в Лозівському районі, колгосп «Нове життя» Володарського району (утворений в 1933 р.) Харківської області. В останній – можна було доселити ще 15 циганських сімей. У січні 1938 р. діяла сільгоспартіль «Циганська зоря» в Бурковській сільській раді Вінницької області (151 сім'я), з них 21 господарство – циганські, 35 – російські. Колгосп «Циганська зоря» звернувся з проханням дозволити доселити додатково 9 циганських сімей (39 осіб).

Одне слово, попри труднощі (передусім економічного характеру), брак кадрів і слабку житлову базу, цигани в більшості випадків виступали за організацію колективних господарств, убачаючи в цьому перш за все можливість вижити і зберегти свої сім'ї. Змінювався тим самим і менталітет членів колишнього циганського табору. Повсюдно, де цигани перебували в колгоспах, відбувався процес долучення їх не лише до праці в колективі, а й до суспільного життя та освіти. Безсумнівно, ще багато чого у них залишалося від кочового життя, зберігався багато в чому стереотип відносин, особливо стосовно циган всередині своєї громади, так і до сусідів. ...Щоправда, умови життя залишалися важкими, колгоспи циган бідували і ледве-ледве зводили кінці з кінцями. Однак світогляд циганського співтовариства ставав іншим.

(Джерело: *Бугай Н. Ф. Забытые страницы жизни сообщества цыган в Союзе ССР: 1930–1960-е годы // Приволжский научный вестник. – 2015. – № 7 (47). – С. 46–65*)

Про початкові етапи реалізації антиромської політики у нацистській Німеччині – заходи з примусової ізоляції та обмеження свободи пересування ромів

При розгляді методів адміністрування народонаселення Третього рейху і ставлення влади нацистської Німеччини до проблеми свободи пересування своїх громадян бачимо подібні риси, які приводять до висновку, що в основі цих методів лежала політика примусу і насилля. Ступінь примусу зростав тим сильніше, чим далі окремих індивід чи група, стосовно яких він чинився, перебували від ідеалів расової чистоти і «народного співтовариства», що культивувалися в нацистській Німеччині. Проте саме останньою обставиною була зумовлена і деяка відмінність. Як уже відзначалося, на відміну від сталінського СРСР, основна мета якого полягала в інтеграції різних груп на основі класової рівності в одне гомогенне утворення – нову історичну спільність «радянський народ» (хоча і з винятками у вигляді зафіксованих етнічних чисток і депортацій), цілі гітлерівської держави полягали, вірогідніше, в ексклюзивному усуненні зі «здорового тіла нації» тих чужорідних елементів, які за расовими міркуваннями – тобто вже за визначенням, – не могли бути включені в «народне співтовариство». Звідси логічно випливала ідея фізичної ізоляції й обмеження свободи пересування і вибору місця проживання тих груп, які розглядалися як чужорідні. Для ілюстрації цього твердження достатньо згадати еволюцію нацистської політики стосовно тієї групи і її представників, яку зазвичай схильні узагальнювати під збірною назвою «цигани» (в сучасній німецькій історіографії – синті і роми).

На момент приходу нацистів до влади в 1933 р. далеко не всі з 30 тис. ромів у Німеччині «кочували»: чимало з них зазнали акультурації і були інтегровані в навколишні економічні, соціальні і культурні реалії, мали постійну роботу і житло та вели цілком осілий спосіб життя. Однак по всій країні було чимало груп, що продовжували провадити традиційний кочовий або напівкочовий стиль життя, чим створювали немалі клопоти державному бюрократичному і поліційному апарату, що намагався взяти під контроль кожну групу населення. Характерно,

що в перші роки після приходу до влади нацистів традиційні поліційні заходи обліку і контролю стосовно сінті і ромів стали плавно поступатися новим – таким, що були основані на расово-генеалогічних підходах. У 1936 р. було засноване Центральне бюро Рейху з боротьби із циганською проблемою, яке взялося за складання картотеки на циган Німеччини (зібрано було близько 19 тис. справ). На циган було поширене «нюрнберзьке» расове законодавство Третього рейху від 1935 р. – зокрема, їм заборонялося вступати в змішані шлюби з «арійцями» Рейху. Як і євреї, цигани стали розглядатися носіями «чужорідної крові».

У рамках такої логіки наступним кроком стала ізоляція і позбавлення свободи пересування цієї стигматизованої групи. Такі постанови не змусили довго чекати. Приміром, у Берліні у переддень Олімпійських ігор 1936 р. міська влада незаконно арештувала близько 600 циган та ізолювала їх у передмісті – районі Марцан з не надто добрим кліматом, дамбою і кладовищем неподалік. Як обґрунтування стверджувалося, що цигани можуть «зіпсувати» образ чистого міста, що приймає Олімпійські ігри. Невдовзі така практика почала повторюватися і в інших німецьких містах.

Паралельно із заходами ізоляції на основі висновків створеного в 1936 р. Інституту расової гігієни під орудою Р. Ріттера, нацистський режим дійшов стосовно циган висновку, що вони прийшли з Індії і колись дійсно мали «арійське» походження, однак упродовж тисячолітньої міграції на захід змішалися з «нижчими расами» і «забруднили» свою кров, чим нині пояснюється їхня начебто вроджена асоціальна поведінка і злочинний стиль життя. Як рішення проблеми Ріттер пропонував переселення циган у закриті колонії і стерилізацію найбільш небезпечних «напівкровних-циган».

З наступного року висновки Ріттера були взяті на озброєння у всенімецькому масштабі – відтоді, як рейхсфюрер СС Г. Гімлер віддав розпорядження Центральному правлінню кримінальної поліції Рейху і підпорядкованому йому Бюро з боротьби з циганською проблемою розглянути «знахідки расово-біологічних досліджень стосовно циган». В указі від 8 грудня 1938 р. Гімлер вимагав реєстрації всіх циган Рейху. Через рік у

країні розпочалися широкомасштабні акції з ізоляції циган і видворення їх до особливих таборів, утеча з яких каралася ув'язненням уже у звичайних концентраційних таборах, що перебували у юрисдикції СС. У квітні–травні 1940 р. група з близько 2500 циган була депортована на територію Генерал-губернаторства, де більшість загинула від голоду або ж експлуатувалася на підприємствах СС. Близько 5000 циган через півтора роки після цього, у листопаді 1941 р., було депортовано в гетто Лодзі, де більшість згодом задушили газом у таборі смерті Хелмно неподалік. Історики М. Бурляйг і В. Віпперманн стверджують, що депортації циган на схід були б продовжені, якби нацисти не віддали перевагу вивезенню з Німеччини на схід євреїв, чиє житло було їм потрібне для розміщення етнічних німців, репатрійованих у Рейх. Парадоксально, що кочовий стиль життя врятував їм на цей раз життя, – роблять висновки дослідники.

Більшість циган продовжували перебувати у спеціально організованих для них таборах, таких як Марцан, Лакенбах чи Зальцбург; частина з них була піддана там насильницькій стерилізації. У грудні 1942 р. Г. Гімлер видав указ про депортацію більшої частини німецьких циган до Аушвіцу.

(Джерело: *Тяглий М.* Свобода пересування в СРСР і нацистській Німеччині: ідеологія і механізм обмеження // *Де починаються права людини. Уроки історії і сучасні підходи / Авт.-упор. О. Войтенко.* – Київ, 2013. – С. 200–201)

Заняття 3

МІФ «РОМИ КРАДУТЬ ДІТЕЙ»

Мета: розуміння джерел формування стереотипів щодо ромів та розвінчання міфу про викрадення ромами дітей як усталену традицію. Усвідомлення того, як старі стереотипи щодо ромів перетворюються на мову ворожнечі у ЗМІ та сприяють подальшому підтриманню стигми щодо ромів.

Хід заняття

Крок 1

Розкажіть, що тривалий час однією з розхожих «страшилок» для малих дітей були батьківські висловлювання на кшталт «Будеш вередувати – віддамо циганам», або «Тримайся батьків, не ходи сама, бо цигани вкрадуть».

Запитайте:

Як ви сприймаєте такі висловлювання?

Яке уявлення та ставлення через них можуть формуватися у дітей щодо ромів?

Чому могло з'явитися подібне твердження?

Вислухайте відповіді та надайте коротку інформаційну довідку про багатоманітність етнічних груп ромського народу (додатково див. матеріали заняття 1).

Зверніть увагу: серед цих груп є такі, що значно відрізняються від стереотипного уявлення про темношкірих, темноволосих, карооких ромів. Наприклад, українські роми-серви часто зовні мало відрізняються від слов'ян, деякі крими, які довгий час проживали в Криму, схожі на кримських татар, німецькі сінті часто подібні до німців, та й самі українці чи, наприклад, німці бувають зовнішньо дуже різними.

Крок 2

Запропонуйте розглянути такі фото (роздатковий матеріал 1).

Попросіть учнів проаналізувати фото та відповісти на запитання:

Хто зображений на фото?

Як це може сприйматися іншим населенням?

Яким чином у ромських родинах могли з'явитися діти «неромської» зовнішності?

Вислухайте припущення, не коментуючи.

Повідомте, що перші два фото зробив Ніколай Бессонов, російський дослідник ромської історії, 2001 року в Закарпатті. На старому знімку початку ХХ століття – угорські роми. На усіх фото матері зображені з власними дітьми.

Запишіть на аркуші або на дошці припущення щодо «яви» у ромських родинах дітей, не схожих на «типових» ромів (наприклад: «можливо, викрали», «змішані шлюбів», «генетична спадковість», «усиновлення» тощо). У разі потреби доповніть думки учнів.

Прокоментуйте ймовірність кожного з припущень. Поясніть, що, попри порівняну «закритість» ромської спільноти, все ж таки дедалі збільшується кількість змішаних шлюбів. Раніше такі союзи не схвалювали представники старшого покоління, однак час приносить зміни. Багато ромів прагнуть мати «традиційну» велику родину, тому в разі бездітності, як і нероми, всиновлюють дітей. Для багатьох усиновителів важливим є не національне походження дитини, а її виховання відповідно до усталених традицій.

Для ґрунтовнішого обговорення скористайтеся матеріалами зі статті Н. Бессонова про міф щодо викрадення ромами неромських дітей із розділу «Історичні відомості» наприкінці заняття. Розкажіть, що витoki цього міфу лежать у колективній психології, а оформився та поширився він завдяки художній літературі. Француз Ежен Скриба написав п'єсу «Циганка», де йдеться про викрадення дитини, Жан-П'єр Камю, Мольєр, Мігель де Сервантес, Віктор Гюго, П'єр Бомарше також використовували цю тему для своїх сюжетів. Страх посилювався, зокрема, тому, що роми мали кочовий спосіб життя, ніхто не знав їхні маршрути пересування – «невідомо, звідки прийшли і куди пішли». Це

створювало уявлення, що дитину у разі викрадення неможливо буде знайти. Реальні факти про прийняття ромами до своєї спільноти сиріт, покинутих дітей і їхня помітна зовнішня відмінність підживлювали чутки і сприяли зміцненню міфу.

З розвитком кінематографа тема вкрадених дітей стала дуже популярною. Отже, міф міцно укорінився у свідомості поколінь людей.

Крок 3

У двох групах попросіть проаналізувати публікації ЗМІ та виконати завдання.

Прочитайте текст, проаналізуйте його і дайте відповіді на запитання:

Про які факти йдеться в повідомленнях?

Що спільного і що відмінного в публікаціях?

Якими були мотиви злочинців в обох випадках?

Чому в одній публікації згадано про етнічне походження злочинців, а в іншій – ні?

Які наслідки для читачів має таке подання інформації?

Які наслідки для представників ромських спільнот?

Перша група (роздатковий матеріал 2)

У Харкові російська циганка з Донецька викрала дитину та вимагала викуп.

Харківський суд визнав жінку винною, однак засудив до умовного терміну

20 червня 2016 року

Обвинувачена – уродженка Брянської області, громадянка України, циганка з освітою 7 класів. Жінка до цього була чотири рази судима в Донецьку та Чернігові за неналежне виконання обов'язків медика, шахрайство з фінансами та крадіжку.

Циганка була офіційно зареєстрована як тимчасово переміщена особа.

Суд встановив, що 4 березня жінка запропонувала знайомій відвести її малолітню дитину до бутербродної, щоб поїсти піци. Мати дитини довіряла циганці, тому дозволила це зробити.

Обвинувачена одразу ж на таксі попрямувала з дитиною в Донецьк. Їдучи на окуповану територію, циганка неодноразово дзвонила і відправляла SMS-повідомлення на мобільні телефони матері дитини з вимогами передати їй викуп в розмірі 3 тис. дол.

Того ж дня поліцейські виявили злочинку в Ізюмі Харківської області.

Обвинувачена винною себе у пред'явленому їй звинуваченні визнала повністю і підтвердила, що викрала дитину з метою отримання коштів. Вказала, що винною себе визнає добровільно.

Суд визнав жінку винною у викраденні дитини і призначив покарання у вигляді 3 років позбавлення волі умовно.

(Джерело: <http://kh.depo.ua/ukr/kh/u-harkovi-rosiyska-tsiganka-z-donetska-vikrala-ditintu-20072016122900>)

У Луцьку горе-матір продала 9-місячне немовля, щоб купити квартиру

12 березня 2013 року

У Луцьку правоохоронці затримали жінку, яка продала свого 9-місячного сина. Покупців вона шукала не тільки через інтернет, а й серед знайомих та сусідів. Вони і сповістили міліцію.

У 24-річної молоді жінки був дім, чоловік і двоє дітей. Але не було грошей. І от вона взялася вирішити проблему. Старшого сина, якому три роки, вона віддала батькам, а меншого жінка виставила на продаж. Оцінила у \$ 20 тисяч.

Вона навіть знайшла в інтернеті людей, які хотіли здорову дитину для усиновлення. Це мала бути італійська заможна родина. Але сина жінка продала першій сім'ї, яка зголосилася. Жінка продала немовля, щоб купити собі квартиру.

Жінку з дитиною затримали на гарячому серед білого дня, на людній автозаправці. Мати була дуже п'яною. Затримана стверджує, що про намір продати сина її чоловік нічого не знав.

Керівник УМВС у Волинській області Олександр Терещук розповів, що мати вела аморальний спосіб життя разом із батьком крихіток. А жили вони на дотацію держави, яка призначається на утримання дітей.

Нині 9-місячний малюк перебуває на обстеженні в лікарні. Його мати – під домашнім арештом. Жінка у скоєному кається, але винуватить не себе, а горілку. Та з каяттям молода жінка спізнилася, кажуть правоохоронці. Їй загрожує від восьми до 15 років позбавлення волі і батьківських прав.

(Джерело: <https://tsn.ua/ukrayina/u-lucku-gore-matir-prodala-9-misyachne-nemovlya-schob-kupiti-kvartiru-285577.html>)

Друга група (роздатковий матеріал 3)

У Києві мати продала дитину за 30 тисяч гривень

12 липня 2016 року

У Києві поліцейські затримали 26-річну уродженку Вінницької області, яка намагалася продати свою новонароджену дитину за 30 тисяч гривень, повідомляє столична прокуратура.

Як з'ясувалося, жінка, перебуваючи на останньому тижні вагітності, завчасно домовилася з потенційним покупцем про продаж дитини відразу після її народження. Зустріч відбулася біля Центральної районної лікарні Боярки. Зловмисниця разом з дитиною і покупцем сіли в автомобіль і поїхали в місто Вишневе. На узбіччі автодороги в салоні автомобіля

горе-матір передала свою дитину, якій виповнилося всього три дні від народження, і медичне свідоцтво про народження. Після отримання коштів зловмисницю затримали правоохоронці.

Зараз жінці повідомлено про підозру за ч. 3 ст. 149 КК України (торгівля людьми, вчинена відносно малолітнього) КК України. Вирішується питання про обрання їй запобіжного заходу.

Досудове розслідування триває.

(Джерело: <http://socportal.info/2016/07/12/u-kiyevi-mati-prodala-ditinu-za-30-tisyach-griven.html>)

Цигани продали 2-річного малюка за 106 тисяч гривень

Троє циган у Чернівцях хотіли продати 2-річного хлопчика. Шукали покупців.

«Вийшли на одну чернівецьку сім'ю. Успішну, але бездітну. Та коли ця родина дізналася, що продаж дитини влаштують шахрайським шляхом, повідомила нам», – повідомив Микола Харабара, начальник УМВС у Чернівецькій обл.

Правоохоронці провели успішну операцію.

Підставні особи, офіцери, організували купівлю. Зустрілися із двома циганками, циганом та дитиною на території дитячої поліклініки. Продавці просили за дитину 106 тис. грн.

«Хлопчика перевірили у поліклініці, він здоровий. Зараз перебуває у Будинку дитини. Відкликається на ім'я Андрійко. Циганка ж б'ється у груди, що це її малий», – розповів Харабара.

Правоохоронці просять повідомити, якщо комусь щось відомо про пропажу дитини.

На Буковині такий випадок трапився вперше.

(Джерело: https://gazeta.ua/articles/life/_cigani-prodali-2richnogo-malyuka-za-106-tisyach-griven/338453)

Обговоріть з учнями результати роботи з публікаціями.

Зверніть увагу на те, що в усіх повідомленнях ідеться про злочинні дії, за якими стоять чи то мотиви збагачення, чи то отримання іншої вигоди, що жодним чином не пов'язані з культурою, побутом або традиціями того або того народу. Подібні публікації ще раз демонструють живучість стереотипів та брак критичного мислення щодо аналізу фактичної інформації. Згадування етнічного походження злочинців у публікаціях з погляду журналістських стандартів є проявом мови ворожнечі (докладніше про поняття «мова ворожнечі» див. у занятті 5) та є неприпустимим у роботі сучасних ЗМІ. Поява таких публікацій підживлює давні міфи та підтримує стигматизацію ромської спільноти.

Крок 4

Незважаючи на заборони, пов'язані з тим, що роми начебто викрадають дітей у сусідніх народів, в європейській історії та сучасності маємо багато протилежних прикладів. Оцінюючи ромське життя як «асоціальне», з метою асиміляції ромів влада, користуючись силою закону, насильницьким чином забирає ромських дітей у батьків.

Розгляньте з учнями короткий перелік заходів, ужитих щодо ромів у різних частинах Європи, від середньовіччя до сучасності (роздатковий матеріал 4).

1710 рік. Адольф Фрідріх герцог Мекленбург-Стрелицький вважав, що санкції у герцогстві Ратцебург треба посилити: якщо проти схоплених тут циган не можна буде висунути конкретних звинувачень, літніх чоловіків, непридатних для примусової праці, та жінок, старших за 25 років, мали відшмагати, таврувати розпеченим залізом і малими групами депортувати з країни різними маршрутами. В разі повернення на них чекала страта. Молодших осіб жіночої статі і непридатну для важких робіт молодь так само мали вигнати,

тоді як здорових чоловіків чекала довічна каторга. Водночас дітей до десяти років мали відбирати й передавати добрим християнам, щоб ті дали їм належне виховання.

1773 рік. Для ромів у Габсбурзьких землях за правління імператриці Марії Терезії (1740–1780) почалися докорінні зміни. У 1758–1773 роках Марія Терезія намагалася запровадити в Угорщині низку заходів, спрямованих на прив'язування ромів до землі та їхню асиміляцію. Зокрема, четвертим декретом 1773 року Марія Терезія спробувала покласти край циганській расовій ідентичності. Було заборонено шлюби між циганами, а циганка, яка виходила заміж за *гаджо* (*не-рома*), мала показати свою вправність у домашньому господарюванні та знання католицьких догматів. Коли ж одружувався циган, він мав довести, що спроможний прогодувати дружину і дітей. Циганських дітей, старших за п'ять років, слід було забирати й виховувати в нециганських сім'ях.

1783 рік. В Іспанії король Карл III ухвалив так звану «Прагматичну санкцію» щодо ромів. Окремі санкції було передбачено для тих ромів, що повернулися до мандрівного життя і не мали постійної праці: у таких мали відбирати дітей віком до 16 років і віддавати їх до богаділень або навчальних домів, а самі порушники потрапляли до спеціального реєстру.

1926 рік. У Швейцарії, яка безуспішно пропонувала чотирьом сусідам домовитися про вироблення міжнародного механізму інформаційного обміну щодо циган, міністерство юстиції запровадило загальнодержавний реєстр. Цим було започатковано найтривалішу програму з метою підрубати під корінь мандрівне життя в Швейцарії. Респектабельна фундація *Pro Juventute* 1926 року, спираючись на поширені в той час теорії еugenіки і прогресу, вирішила, що дітей *Jenische* (мандрівних) необхідно, де це можливо, переселяти з метою навернення їх в основну суспільну течію. Було засновано систему відлучення дітей від батьків без їхньої згоди, зміни прізвищ і розміщення у сирітських притулках. Узаконене від-

бирання дітей тривало до 1973 року; за цей час було силою переміщено понад 600 дітей.

(За матеріалами: Фрейзер А. Цигани / А. Онишко (пер.). – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003)

2014 рік. У Російській Федерації роми стикаються не лише з браком соціальної підтримки дітей і матерів, а й із дискримінацією, спрямованою на руйнування сімей. Дискримінація починається в той момент, коли дитина з'являється на світ у пологовому будинку. Найчастіше мати, у якої може не бути взагалі жодних документів або є неросійський паспорт, виписують через 2–3 дні, не даючи забрати із собою дитину. Згодом дитина, яку через брак документів не може забрати матір, опиняється в спеціальній установі – «Будинку маляти», де чекає черги на усиновлення. ...Єдиний документ, який видає пологовий будинок, – довідка із зазначенням статі, зросту і ваги дитини. Отже, діти циган-мадярів набувають нелегального статусу від самого народження. Діти, які не мають документів, перебувають у постійній небезпеці, адже їх можуть розлучити з батьками під час рейдів поліції. Наприклад, у березні 2010 р. під час знесення табору циган-мадярів в околицях Москви 44 дитини відібрали у батьків і спрямували по різних лікарнях і спеціальних центрах.

(За матеріалами: Положение детей из уязвимых групп в Российской Федерации. Альтернативный доклад. – Москва: Антидискриминационный центр «Мемориал», 2014)

Обговоріть з учнями відповіді на запитання:

- Які дії стосовно ромських дітей передбачали ці заходи?
- Які наслідки могло мати вилучення дітей у рідних батьків та виховання їх у чужих умовах?
- Як ви оцінюєте такі дії влади різних країн?

Підсумуйте, попросивши учнів завершити речення:

На цьому занятті я дізнався/лася...

Я зрозумів/ла, що такі міфи...

РОЗДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Роздатковий матеріал 1

Ромські матері та діти

Статті зі ЗМІ

**У Харкові російська циганка з Донецька викрала дитину та вимагала викуп.
Харківський суд визнав жінку винною, однак засудив до умовного терміну**

20 червня 2016 року

Обвинувачена – уродженка Брянської області, громадянка України, циганка з освітою 7 класів. Жінка до цього була чотири рази судима в Донецьку та Чернігові за неналежне виконання обов'язків медика, шахрайство з фінансами та крадіжку.

Циганка була офіційно зареєстрована як тимчасово переміщена особа.

Суд встановив, що 4 березня жінка запропонувала знайомій відвести її малолітню дитину до бутербродної, щоб поїсти піци. Мати дитини довіряла циганці, тому дозволила це зробити.

Обвинувачена одразу ж на таксі попрямувала з дитиною в Донецьк. Їдучи на окуповану територію, циганка неодноразово дзвонила і відправляла SMS-повідомлення на мобільні телефони матері дитини з вимогами передати їй викуп в розмірі 3 тис. дол.

Того ж дня поліцейські виявили злочинку в Ізюмі Харківської області.

Обвинувачена винною себе у пред'явленому їй звинуваченні визнала повністю і підтвердила, що викрала дитину з метою отримання коштів. Вказала, що винною себе визнає добровільно.

Суд визнав жінку винною у викраденні дитини і призначив покарання у вигляді 3 років позбавлення волі умовно.

(Джерело: <http://kh.depo.ua/ukr/kh/u-harkovi-rosiyska-tsiganka-z-donetska-vikrala-ditину-ta-20072016122900>)

У Луцьку горе-матір продала 9-місячне немовля, щоб купити квартиру

12 березня 2013 року

У Луцьку правоохоронці затримали жінку, яка продала свого 9-місячного сина. Покупців вона шукала не тільки через інтернет, а й серед знайомих та сусідів. Вони і сповістили міліцію.

У 24-річної молодої жінки був дім, чоловік і двоє дітей. Але не було грошей. І от вона взялася вирішити проблему. Старшого сина, якому три роки, вона віддала батькам, а меншого жінка виставила на продаж. Оцінила у \$ 20 тисяч.

Вона навіть знайшла в інтернеті людей, які хотіли здорову дитину для усиновлення. Це мала бути італійська заможна родина. Але сина жінка продала першій сім'ї, яка зголосилася. Жінка продала немовля, щоб купити собі квартиру.

Жінку з дитиною затримали на гарячому серед білого дня, на людній автозаправці. Мати була дуже п'яною. Затримана стверджує, що про намір продати сина їй чоловік нічого не знав.

Керівник УМВС у Волинській області Олександр Терещук розповів, що мати вела аморальний спосіб життя разом із батьком крихіток. А жили вони на дотацію держави, яка призначається на утримання дітей.

Нині 9-місячний малюк перебуває на обстеженні в лікарні. Його мати – під домашнім арештом. Жінка у скоєному кається, але винуватить не себе, а горілку. Та з каяттям молода жінка спізналася, кажуть правоохоронці. Їй загрожує від восьми до 15 років позбавлення волі і батьківських прав.

(Джерело: <https://tsn.ua/ukrayina/u-lucku-gore-matir-prodala-9-misyachne-nemovlya-schob-kupiti-kvartiru-285577.html>)

Про які факти йдеться в повідомленнях?

Що спільного і що відмінного в публікаціях?

Якими були мотиви злочинців в обох випадках?

Чому в одній публікації згадано про етнічне походження злочинців, а в іншій – ні?

Які наслідки для читачів має таке подання інформації?

Які наслідки для представників ромських спільнот?

Статті зі ЗМІ

У Києві мати продала дитину за 30 тисяч гривень

12 липня 2016 року

У Києві поліцейські затримали 26-річну уродженку Вінницької області, яка намагалася продати свою новонароджену дитину за 30 тисяч гривень, повідомляє столична прокуратура.

Як з'ясувалося, жінка, перебуваючи на останньому тижні вагітності, завчасно домовилася з потенційним покупцем про продаж дитини відразу після її народження. Зустріч відбулася біля Центральної районної лікарні Боярки. Зловмисниця разом з дитиною і покупцем сіли в автомобіль і поїхали в місто Вишневе. На узбіччі автодороги в салоні автомобіля горе-матір передала свою дитину, якій виповнилося всього три дні від народження, і медичне свідоцтво про народження. Після отримання коштів зловмисницю затримали правоохоронці.

Зараз жінці повідомлено про підозру за ч. 3 ст. 149 КК України (торгівля людьми, вчинена відносно малолітнього) КК України. Вирішується питання про обрання їй запобіжного заходу.

Досудове розслідування триває.

(Джерело: <http://socportal.info/2016/07/12/u-kiyevi-mati-prodala-ditinu-za-30-tisyach-griven.html>)

Цигани продали 2-річного малюка за 106 тисяч гривень

Троє циган у Чернівцях хотіли продати 2-річного хлопчика. Шукали покупців.

«Вийшли на одну чернівецьку сім'ю. Успішну, але бездітну. Та коли ця родина дізналася, що продаж дитини влаштують шахрайським шляхом, повідомила нам», – повідомив Микола Харабара, начальник УМВС у Чернівецькій обл.

Правоохоронці провели успішну операцію.

Підставні особи, офіцери, організували купівлю. Зустрілися із двома циганками, циганом та дитиною на території дитячої поліклініки. Продавці просили за дитину 106 тис. грн.

«Хлопчика перевірили у поліклініці, він здоровий. Зараз перебуває у Будинку дитини. Відкликається на ім'я Андрійко. Циганка ж б'ється у груди, що це її малий», – розповів Харабара.

Правоохоронці просять повідомити, якщо комусь щось відомо про пропажу дитини.

На Буковині такий випадок трапився вперше.

(Джерело: https://gazeta.ua/articles/life/_cigani-prodali-2richnogomalyuka-za-106-tisyach-griven/338453)

Про які факти йдеться в повідомленнях?

Що спільного і що відмінного в публікаціях?

Якими були мотиви злочинців в обох випадках?

Чому в одній публікації згадано про етнічне походження злочинців, а в іншій – ні?

Які наслідки для читачів має таке подання інформації?

Які наслідки для представників ромських спільнот?

Деякі антиромські заходи

1710 рік. Адольф Фрідріх герцог Мекленбург-Стреліцький вважав, що санкції у герцогстві Ратцебург треба посилити: якщо проти схоплених тут циганів не можна буде висунути конкретних звинувачень, літніх чоловіків, непридатних для примусової праці, та жінок, старших за 25 років, мали відшмагати, таврувати розпеченим залізом і малими групами депортувати з країни різними маршрутами. В разі повернення на них чекала страта. Молодших осіб жіночої статі і непридатну для важких робіт молодь так само мали вигнати, тоді як здорових чоловіків чекала довічна каторга. Водночас дітей до десяти років мали відбирати й передавати «добрим християнам», щоб ті дали їм належне виховання.

1773 рік. Для ромів у Габсбурзьких землях за правління імператриці Марії Терезії (1740–1780) почалися докорінні зміни. У 1758–1773 роках Марія Терезія намагалася запровадити в Угорщині (куди на той час входила Словаччина) низку заходів, спрямованих на прив'язування ромів до землі та їхню асиміляцію. Зокрема, четвертим декретом 1773 року Марія Терезія спробувала покласти край циганській ідентичності. Було заборонено шлюби між циганами, а циганка, яка виходила заміж за *гаджо*, мала показати свою вправність у домашньому господарюванні та знання католицьких догматів. Коли ж одружувався циган, він мав довести, що спроможний прогодувати дружину і дітей. Циганських дітей, старших за п'ять років, слід було забирати й виховувати в нециганських сім'ях.

1783 рік. В Іспанії король Карл III ухвалив так звану «Прагматичну санкцію» щодо ромів. Окремі санкції було передбачено для тих ромів, що повернулися до мандрівного життя і не мали постійної праці: у таких мали відбирати дітей віком до 16 років і віддавати їх до богаділень або навчальних домів, а самі порушники потрапляли до спеціального реєстру.

1926 рік. У Швейцарії, яка безуспішно пропонувала чотирьом сусідам домовитися про вироблення міжнародного механізму інформаційного обміну щодо циган, міністерство юстиції запровадило загальнодержавний реєстр. Цим було започатковано найтривалішу програму з метою підрубати під корінь мандрівне життя в Швейцарії. Респектабельна фундація *Pro Juventute* 1926 року, спираючись на поширені в той час теорії евгеніки і прогресу, вирішила, що дітей *Jenische* (мандрівних) необхідно, де це можливо, переселяти з метою навернення їх в основну суспільну течію. Було засновано систему відлучення дітей від батьків без їхньої згоди, зміни прізвищ і розміщення у сирітських притулках. Узаконене відбирання дітей тривало до 1973 року; за цей час було силою переміщено понад 600 дітей.

(За матеріалами: Фрейзер А. Цигани / А. Онишко (пер.). – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003)

2014 рік. У Російській Федерації роми стикаються не лише з браком соціальної підтримки дітей і матерів, а й із дискримінацією, спрямованою на руйнування сімей. Дискримінація починається в той момент, коли дитина з'являється на світ у пологовому будинку. Найчастіше мати, у якої може не бути взагалі жодних документів або є неросійський паспорт, виписують через 2–3 дні, не даючи забрати із собою дитину. Згодом дитина, яку через брак документів не може забрати матір, опиняється в спеціальній установі – «Будинку маляти», де чекає черги на усиювлення. ...Єдиний документ, який видає пологовий будинок, – довідка із зазначенням статі, зросту і ваги дитини. Отже, діти циган-мадярів набувають нелегального статусу від самого народження. Діти, які не мають документів, перебувають у постійній небезпеці, адже їх можуть розлучити з батьками під час рейдів поліції. Наприклад, у березні 2010 р. під час знесення табору циган-мадярів в околицях Москви 44 дитини відібрали у батьків і спрямували по різних лікарнях і спеціальних центрах.

(За матеріалами: Положение детей из уязвимых групп в Российской Федерации. Альтернативный доклад. – Москва: Антидискриминационный центр «Мемориал», 2014)

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ

Про використання панівними верствами в Іспанії у XVI–XVII ст. забобон про викрадення ромами дітей

Якби треба було дати приклад країни, де винищувальний і асиміляторський підхід до циганів був доведений до крайнощів [...], то такою країною стала Іспанія. У Кастильських кортесах, тобто парламенті, в 1550-х роках знову і знову лунали нарікання на пошесть безбожного бродяжництва, якою заражена країна. Філіп II, син Карла V і вдівець по Марії-Тюдор Англійській, 1559 року повернувся з Нідерландів і незабаром поновив і загострив попереднє антициганське законодавство, поширивши його також на жінок, що ходили вулицями одягнені під циганок. Кортеси залишились невдоволені, навіть коли Філіп 1588 року запровадив жорстке регулювання на право циганів торгувати. Двоє парламентаристів подали доповідь, що аж сичала прокльонами на всі аспекти циганської вдачі та способу життя. Вони пропонували відокремити чоловіків від жінок (проте дозволяли їм одружуватися з селянами), відбирати у них дітей і годувати їх у сиротинцях до досягнення десятирічного віку, після чого хлопців віддавати учнями до ремісників, а дівчат – домашніми служницями. Цей проект відклали на полицю, проте він знову виринав у XVIII ст. Тим часом кортеси вагалися між вигнанням і примусовою осілістю. Відколи морисків – хрещених нащадків маврів, що важко піддавалися асиміляції, – вигнали з країни протягом 1609–1613 років, увага знову зосередилася на циганах, набагато шкідливіших в очах багатьох. Пристрасті роздмухувалися нищівною серією опублікованих викривальних звернень священиків, світил у сфері юриспруденції та богословів, які вибирували всі біжучі пересуди та звинувачення (зради, крадіжки, аморальність, ересь, викрадення дітей) і, як правило, додавали кілька смаковитих сенсацій від власного імені. Діапазон пропонованих ними рішень сягав від поголівної віддачі на галери [...] до, набагато

частіше, – поголівного вигнання. Санчо де Монкада, професор-богослов Толедського університету, [...] цитував Святе Письмо як виправдання смертного вироку циганам у словах Каїна: «Втікачем і волоцюгою маю бути на землі; і перший, хто мене зустріне, вб'є мене». Серед перелічених професором гріхів було вміння циган спілкуватися таємною мовою, яку він вважав *jerigonza* (жаргоном). Щодо ухваленого у тому ж 1619 році декрету, він, безперечно, мав свої критичні міркування, бо хоч у ньому всім циганам королівства і наказувалось вибиратися й ніколи не повертатися під страхом смерті, але й було сказано, що вони можуть залишатися, якщо осядуть і відмовляться від свого вбрання, назви і мови *Gitanos*, «зادля того (позаяк вони такими не є за національністю), щоб ця назва і спосіб життя були назавжди піддані осудові й забуті». Монкада виступав проти будь-яких таких напівзаходів і відкидав саму можливість хоч трохи гуманнішого ставлення до жінок і дітей: «Немає такого закону, який зобов'язував би нас вигодовувати вовченят і цим закладати в майбутньому шкоду овечому стаду». Суддя Хуан де Кінйонес [...] 1631 року докинув дещо і від себе. Він приплів оповідки про статову аморальність і канібалізм. На його думку, цигани – це просто покидьки нормального населення; а що їхня шкіра смаглява, то це тому, що вони постійно перебувають під відкритим небом або вживають рослинні барвники; а ще вони підсилюють враження, одягаючись не так, як усі, і розмовляючи незрозумілою мовою.

(Джерело: *Фрейзер А. Цигани / А. Онишко (пер.). – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003. – С. 167–169*)

Про міф щодо викрадення ромами неромських дітей

Дуже показовий випадок стався в 1802 році в Англії. Якась Мері Келлен попросила допомоги у поліції. Вона сказала, що цигани, які проїжджали повз Плімут, силою потягли її із собою. «Викрадачів» негайно арештували, почалося слідство – і що ж? Виявилось, що нахабна дівчина втекла з робочого будинку в Ротерхіті й попросила притулку в таборі. (Поясню, що робітні будинки в Англії того часу були чимось на зразок каторжних

в'язниць, причому потрапити туди можна було в будь-якому віці). Коли істина розкрилася, судді були так обурені віроломством утікачки, що циган випустили з-під варти, і на їхню користь навіть провели збір грошей...

Але ж бували в таборах світловолосі діти? Звідки?

Не забуваймо, що цигани – такі самі люди, як усі інші. І у них теж бувають бездітні пари. Навряд чи варто пояснювати, яке це нещастя для сім'ї. У таких випадках люди зазвичай ідуть на усиновлення...

Тепер поставте себе на місці кочових циган. Звісно, вони вважали б за краще взяти на виховання дитину рідної крові. Але якщо навіть маленький циганча залишався сиротою, піклування про нього брали на себе далекі родичі. Циганський рід зазвичай буває дуже розгалуженим, тож нікому не потрібний сирота траплявся в національному середовищі дуже рідко. Що ж робити бездітній парі? Залишався один вихід. Усиновити або удочерити дитину чужої національності.

Що на практиці і відбувалося. Причому без жодних викрадень. Циганки ворожили в багатьох селах. Рано чи пізно вони знаходили малюка, котрого сприймали як «зайвий рот». Після цього цигани домовлялися або з родичами, або із селянською громадою. І дуже часто навіть оформлювали усиновлення документально. Щоб потім ніхто не причепився.

Наведу конкретні приклади.

У 1875 році в російській пресі з'явилася таке свідчення:

«...В одному селі, біля якого стояв табір, померла селянка, залишивши маленьку дитину. Батько не звертав на неї жодної уваги і пив з ранку до вечора. Не знали, що і робити з дитиною; взяти його до себе ніхто не наважувався, зрозуміло, наші селяни не вирізняються багатством, а в кожній родині і своїх хлопців дівати нікуди. Прийшли з табору циганки ворожити. Баби зраділи нагоді, обступили їх, почали гадати і про дитину не забули. Одна циганка, почувши цю історію, попросила його собі, кажучи, що дітей у неї немає і що вона буде дуже рада, якщо він їм зайвий тягар. Подумали, поговорили та й віддали, звісно, за згодою батька. Так він і виріс у таборі, тільки сірі оченята та біляве волосся відрізняли його від інших циган. Він так звик до

циган, їхнього життя та мови, що згодом, коли підріс, і чути не хотів, що він росіянин.

– Ні, я не росіянин, я циган; он моя мати, вона циганка, – говорив він, вказуючи на свою прийомну матір.

І справді, його не можна було прийняти за росіянина: розмовляв він своєю рідною мовою нітрохи не краще за товаришів; акцент його був чисто циганський, та й зовнішністю він мало був схожий на російського селянина. Вираз циганської відваги і відчайдушності оживляли його обличчя і позитивно відрізняли його від земляків. Що залишилося в ньому російського, так це православна віра, і то завдяки тому, що цигани в Росії всі православні».

[...] До речі, я на власні очі бачив у деяких котлярських селищах десятки офіційно усиновлених білявих хлопчаків. Про причини усиновлень відверто написав циган-котляр О. Н. Петрович. У своїй книжці, що вийшла в 2006 році, він розповідає:

«У сім'ях циган, де не було синів, а народжувалися лише дочки, люди всиновлювали чужих безпритульних дітей, не надаючи значення національності дитини»...

Майже 15 років я вивчаю питання щодо «вкрадених дітей», як то кажуть, «із середини». За ці роки я не виявив жодного реального викрадення. По суті, є тільки два типи ситуацій. Або цигани виховують сиріт. Або їхніх власних дітей приймають за викрадених через нехарактерну зовнішність...

(Джерело: веб-портал Н. Бессонова «Цыгане России»:
<http://gypsy-life.net/mif-09.htm>)

Заняття 4

МІФ ПРО «ЦИГАНСЬКИХ БАРОНІВ»

Мета: спростування міфів, які спотворюють уявлення про ромів і життя ромських спільнот; розуміння труднощів, що виникають у ромів у соціальній комунікації з представниками влади; формування уявлень про сучасне лідерство у ромських громадах.

Хід заняття

Крок 1

Запитайте, чи чули учні вислів «циганський барон»? Що учні думають про це словосполучення? Попросіть їх дати визначення.

Вислухайте відповіді та повідомте, що вислову «циганський барон» немає ані в тлумачних, ані у фразеологічних словниках.

Насправді, це перифраз, як-от «чорне золото» (нафта), «кров економіки» (гроші)... Однак міф про циганських баронів живе понад століття.

Попросіть учнів зробити припущення про походження цього міфу.

Крок 2

Запропонуйте учням за методом «займи позицію» визначитися щодо твердження *«У ромів завжди є той, кого більшість визнає ватажком і поважає»* та навести аргументи на користь власної думки.

Вислухайте відповіді, надаючи по черзі слово протилежним сторонам.

Обговоріть, які з аргументів є більш обґрунтованими.

Зверніть увагу, що тривалий час велика частина ромського населення вела кочовий спосіб життя, змінюючи місце проживання не лише з економічною метою (виробництво та збут виробів із металу, кінської упряжі, вожіння тощо), а й через постійні підозри та переслідування, бо вони відрізнялися від більшості.

Обговоріть з учнями, з якими проблемами щодо комунікації з місцевим населенням могли стикатися ромські табори, мандруючи середньовічною Європою (наприклад: незнання мови, місцевих законів, традицій і звичаїв, особливостей культури).

Запропонуйте учням змодельовати (методом симуляції) приїзд першого ромського табору до Великого князівства Литовського у XVI ст.

Сформууйте групу, в якій п'ятеро учнів гратимуть ролі ромських таборян (причому лише один із них знає місцеву мову), а двоє учнів представлятимуть литовського князя і його радника. Мета новоприбулих ромів – лишитися та отримати дозвіл пересуватися табором по країні.

Дайте учням кілька хвилин на підготовку. Визначте час (наприклад, 10 хвилин) і запропонуйте змодельовати сценку зустрічі та переговорів.

Решта учнів, які не беруть участі у підготовці сценки, мають обговорити в цей час, які можуть бути проблеми у таборян, яких проблем і вигід від їхньої появи слід очікувати місцевим жителям.

Після показу сценки запитайте учасників, як вони почувалися, як оцінюють результат переговорів.

Разом з усім класом обговоріть результати переговорів:

Чим завершилися переговори?

Якими були вимоги або очікування у сторін?

Які труднощі були у кожної зі сторін під час переговорів? Чим вони зумовлені?

Наскільки стійкими є результати переговорів?

Крок 3

Повідомте, що у середні віки була поширеною така практика: правителі надавали «охоронні грамоти» особам, які не були феодално залежними від місцевих землевласників або не були міщанами.

Відомо, що, наприклад, у Польсько-Литовській державі король Олександр 1501 р. надав подібну грамоту «воеводі Томашу Полгару» та «циганському воеводі Василію», де було вказано, що вони можуть жити та пересуватися на визначених територіях і здійснювати суд над своїми «підвладними». В Угорщині в цей самий час влада призначала з-поміж таборян ватажка «воеводу», який був відповідальним перед владою за дотримання законів та здійснював судочинство у громаді. Детальніше див. працю Ангуса Фрейзера «Цигани» у списку рекомендованої літератури.

Обговоріть з учнями:

Ким могли бути ці ватажки?

Яким міг бути їхній статус у громаді?

Якими могли бути їхні повноваження?

Поясніть, що і в умовах середньовіччя, і в нові часи роми часто ставали заручниками ситуації, коли, не знаючи мови і місцевих законів, не маючи документів, вимушені були обирати з-поміж своїх посередника, який викликав довіру і міг контактувати з представниками влади. Саме така людина обстоювала інтереси громади та контактувала з представниками влади. Відповідно, місцеве населення сприймало таку людину як особу, наділену владними повноваженнями. Враховуючи те, що й до сьогодні у ромських поселеннях є неписьменні та малоосвічені роми, ромські громади уникають безпосереднього спілкування з представниками влади, правоохоронними органами і роблять це через людину, якій довіряють.

Надайте інформацію про походження вислову «циганський барон». У ромській мові є слово «баро», що означає великий («баро мануш», або «рай баро» – велика людина, важлива персона). Завдяки співзвучності ромського слова «баро» і слова «барон», що існує в європейських мовах, саме останнє поняття увійшло у вжиток серед неромів на позначення заможних і поважних ромів. Міф про «баронів» зміцнів після виходу оперети Йоганна Штрауса «Циганський барон» у 1885 році, яка стала дуже популярною у Російській імперії. Варто зазначити, що самі роми спочатку не використовували цієї назви для позначення авторитетних керівників громади або неформальних лідерів, але з часом перейняли це поняття та інколи вживають його для представлення себе у публічному просторі та розмовах з представниками ЗМІ. Ватажка у громаді або великої людини у більшості етнічних груп ромів немає. У будь-якому випадку баро – це ті люди, які освіченіші, мають вищий достаток або багатший соціальний досвід, тому до них роми можуть звернутися за порадою і саме вони ведуть діалог із владою.

Щоб докладніше ознайомити учнів з історією виникнення поняття «циганські барони», з тим, як цей інститут існував

упродовж століть у різних країнах Європи і як трансформувалася з плином часу, використайте матеріали з робіт дослідників Ангуса Фрейзера і Наталії Зіневич з розділу «Історичні відомості» наприкінці заняття.

Варто наголосити, що коли сьогодні щодо авторитетного та поважного рома вживають термін «циганський барон» (а таких випадків небагато), це може на практиці означати лідерів двох типів. Перший – це неформальний лідер у громаді, який не має офіційного соціального статусу, але керує життям громади за неофіційним звичаєвим правом і традицією. Другий – ромський активіст сучасного типу, який є очільником громадської організації, що займається розв’язанням соціальних, правових та інших проблем ромського населення. Інколи ці обидва типи можуть поєднуватися в одній особі.

Крок 4

Об’єднайте учнів у малі групи та запропонуйте їм ознайомитися з уривками інтерв’ю українських ЗМІ з тими, кого навколишнє суспільство звикло вважати «циганськими баронами» (*роздатковий матеріал 1*). Повні версії інтерв’ю доступні за посиланнями.

Запропонуйте під час роботи з уривками поміркувати над такими запитаннями:

Яке уявлення мають особи, яких у публікаціях представляють як «циганських баронів», про свої функції та завдання? Чим відрізняється їхнє ставлення до формальної назви «циганський барон»?

Чим, на вашу думку, можна пояснити, що деякі проблеми ромське співтовариство намагається розв’язати самотужки, без звернень до органів влади?

Чи є такий спосіб розв’язання проблем притаманним лише ромському народові?

Уривок 1

Петро Огли: «Як циганський барон я маю символ влади – медаль. Їй більше 150 років, і її нікому не можна показувати...»

Коли циган має проблему, він не йде у міліцію чи суд. Він приходиться до барона: «Я спорю з людиною, треба зібрати суд». Ми збираємо авторитетних людей в общині, які мають життєвий досвід, і вирішуємо проблему...

Джерело:

Уривок 2

Петро Главацький: «Я – барон Чернігова і області»

...Річ у тім, що якби я не справлявся зі своїми обов'язками, якби люди бачили, що я це не тягну, я б бароном не був. Титул циганського барона передається спадково тільки у тому випадку, якщо людина відповідає йому.

Коли вибирають барона, люди з'їжджаються з районів, навіть із Білорусі, щоб сказати «так» або «ні».

...Ми повинні визначитися, вибрати барона. Часто виникають ситуації, де наш народ, скажемо так, не завжди правий. Навіть між собою. Грошові питання, велика бійка... Ситуації треба розглянути. Не буде ж постраждалим звертатися до суду. Це у нас вважається ганьбою.

– І ви виступаєте як суддя, як радник?

– Абсолютно ви праві. Збирається, наприклад, чоловік сто. Вони вибирають четверо-п'ятеро людей, головних у цьому зібранні. Якщо вони нас вибрали, мають нас слухати. Якщо хтось незадоволений, ми погоджуємося: «Запрошуй інших авторитетних людей». Наприклад, з Вінниці, Москви, Мінська. Якщо вони запрошують, то оплачують їм дорогу. В кожній області є барон. Але сьогодні, наприклад, у Києві барона нема...

Джерело:

Уривок 3

Циганський барон із Ужгорода представляє ромів України у Страсбурзі

– *Аладар, а хто такий сьогодні цыганский барон?*

– Послушайте, я не люблю этого слова. Оно у меня ассоциируется сразу с понятием «наркобарон». У цыган всегда выбирали старейшину и авторитетного человека, который, по-современному говоря, занимался защитой прав человека у цыган. Вот его и называли баро. А букву «н» уже добавили позже. В старые времена баро избирался среди уважаемых и богатых людей. Он держал табор и мог за него постоять. Вершил суд среди них.

Цыгане – люди не жестокие, жестоких преступлений они никогда не совершают. Поэтому и самым страшным наказанием для них было изгнание из табора. А в наше время баро возглавляют цыганские общественные организации. Я в 1990 году создал одну из первых в СССР. А ныне еще представляю в Совете Европы цыган как депутат ромского парламента. Как баро я иногда участвую в цыганских третейских судах, их называют «кисы». У нас на Закарпатье их уже нет, а вот в Украине и России есть. На таких судах могут разрешаться, например, вопросы денежного долга...

Джерело:

Уривок 4

Володимир Бамбула: про освіту ромів, міфи, ворожіння та баронів

– *Чи є в ромів барони і хто вони?*

– У нас в Центральній Україні немає. Лише в Західній Україні, де вони проживають масово. Там і вулиця ромська, і табори можуть бути. То там може бути барон, до якого прислуховуються, ідуть. У нас немає такого поняття, якщо я голова громадської організації або що, то всі повинні мене слу-

хати. Кожен живе по своєму, як хоче. Хоча, звісно, своїй общині намагаємося сприяти. А взагалі барони – це як керівники групи, були потрібні особливо тоді, коли роми їздили більше таборами і там мусів хтось керувати. Через що і зараз згадую за Західну, бо там же вони живуть компактно цілими поселеннями, а в нас роми живуть впереміш з місцевим населенням.

Джерело:

Після роботи в групах обговоріть з усім класом відповіді на запропоновані запитання.

Поясніть учням, що навіть у ромському середовищі багато хто скептично ставиться до поняття «циганські барони» і заперечує їх реальне існування. Завдяки швидким процесам соціальних перетворень та інтеграції ромів, умови для існування традиційного інституту «циганських баронів» зникають. Натомість у сучасних реаліях значний авторитет мають ті, хто завдяки активній громадській позиції, публічній діяльності в інтересах ромської спільноти реально сприяють позитивним змінам у житті своїх громад.

Для докладнішого ознайомлення з типом сучасного ромського громадського лідера запропонуйте учням домашнє завдання: переглянути фільми «Сім історій успішних ромських жінок»,

або кіноцикл «Ромська мрія» – чотири історії про мешканців таборів Закарпаття,

або ж підготувати за матеріалами Інтернету коротку розповідь про відомі ромські громадські організації та їхніх лідерів, наприклад:

Міжнародна благодійна організація «Ромський жіночий фонд “Чіріклі”» (Київ)

Закарпатське обласне ромське об'єднання «Романі черхень» («Ромська зірка», Ужгород)

Громадська організація «Правозахисний ромський центр» (Одеса)

Крок 5

Підсумуйте заняття, запропонувавши учням визначити:

Що нового вони дізналися на занятті?

Які з їхніх уявлень про ромів змінилися і чому?

Яким чином нові знання вплинуть на їхнє ставлення до ромів?

РОЗДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Роздатковий матеріал 1

Уривки з інтерв'ю

Уривок 1

Петро Огли: «Як циганський барон я маю символ влади – медаль. Її більше 150 років, і її нікому не можна показувати...»

Коли циган має проблему, він не йде у міліцію чи суд. Він приходить до барона: «Я спорю з людиною, треба

зібрати суд». Ми збираємо авторитетних людей в общині, які мають життєвий досвід, і вирішуємо проблему...

Уривок 2

Петро Главацький: «Я – барон Чернігова і області»

...Річ у тім, що якби я не справлявся зі своїми обов'язками, якби люди бачили, що я це не тягну, я б бароном не був. Титул циганського барона передається спадково тільки у тому випадку, якщо людина відповідає йому.

Коли вибирають барона, люди з'їжджаються з районів, навіть з Білорусі, щоб сказати «так» або «ні».

...Ми повинні визначитися, вибрати барона. Часто виникають ситуації, де наш народ, скажемо так, не завжди правий.

Навіть між собою. Грошові питання, велика бійка... Ситуації треба розглянути. Не буде ж постраждалим звертатися до суду. Це у нас вважається ганьбою.

– *І ви виступаєте як суддя, як радник?*

– Абсолютно ви праві. Збирається, наприклад, чоловік сто. Вони вибирають четверо-п'ятеро людей, головних у цьому зібранні. Якщо вони нас вибрали, мають нас слухати. Якщо хтось незадоволений, ми погоджуємося: «Запрошуй інших авторитетних людей». Наприклад, з Вінниці, Москви, Мінська. Якщо вони запрошують, то оплачують їм дорогу. В кожній області є барон. Але сьогодні, наприклад, у Києві барона нема...

Уривок 3

Циганський барон із Ужгорода представляє ромів України у Страсбурзі

– *Аладар, а хто такою сьогодні цыганский барон?*

– Послушайте, я не люблю этого слова. Оно у меня ассоциируется сразу с понятием «наркобарон». У цыган всегда выбирали старейшину и авторитетного человека, который, по-современному говоря, занимался защитой прав человека у цыган. Вот его и называли баро. А букву «н» уже добавили позже. В старые времена баро избирался среди уважаемых и богатых людей. Он держал табор и мог за него постоять. Вершил суд среди них.

Цыгане – люди не жестокие.... Поэтому и самым страшным наказанием для них было изгнание из табора. А в наше время баро возглавляют цыганские общественные организации. Я в 1990 году создал одну из первых в СССР. А ныне еще представляю в Совете Европы цыган как депутат ромского парламента. Как баро я иногда участвую в цыганских третейских

судах, их називають «криси». У нас на Закарпаттях їх уже нет, а вот в Україні и Росии єсть. На таких судах можуть разрешатьсья, например, вопросы денежного долга...

Уривок 4

Володимир Бамбула: про освіту ромів, міфи, ворожіння та баронів

– Чи є в ромів барони і хто вони?

– У нас в Центральній Україні немає. Лише в Західній Україні, де вони проживають масово. Там і вулиця

ромська, і табори можуть бути. То там може бути барон, до якого прислуховуютьсья, ідуть. У нас немає такого поняття, якщо я голова громадської організації або що, то всі повинні мене слухати. Кожен живе по своєму, як хоче. Хоча, звісно, своїй общині намагаємосья сприяти. А взагалі барони – це як керівники групи, були потрібні особливо тоді, коли роми їздили більше таборами і там мусів хтось керувати. Через що і зараз згадую за Західну [Україну], бо там же вони живуть компактно цілими поселеннями, а в нас роми живуть впереміш з місцевим населенням.

Яке уявлення мають особи, яких у публікаціях представляють як «циганських баронів», про свої функції та завдання? Чим відрізняється їхнє ставлення до формальної назви «циганський барон»?

Чим, на вашу думку, можна пояснити, що деякі проблеми ромське співтовариство намагається розв'язати самотужки, без звернень до органів влади?

Чи є такий спосіб розв'язання проблем притаманним лише ромському народові?

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ

Про соціально-родинний устрій ромського суспільства та місце ромських лідерів у ньому (за даними етнографічних спостережень першої половини ХХ століття)

Будь-яке циганське суспільне утворення побудоване за запутаною схемою родинних зв'язків... Роми, умовно кажучи, поділяються на племена; найвизначніші з них – калдераша, мачвая, ловара і чурара, що їх калдерашський діалект називає *natsia* (нація), а ловарський – *rasa* (раса), обидва слова – запозичення з румунської, як і більшість ромської організаційної термінології. Ці «племена» мають відмінності в діалектах, звичаях та одязі, однак визнають одне за одним право вважатися ромами, і їхні представники можуть одружуватися між собою. Кожне з племен далі поділяється на *vitsi* (множина від *vitsa*, що можна перекласти як «клан», однак у ловара замість цього слова вживається також *tserha*, дослівно «шатро»). Належність людини визначають саме за *vitsa*, кожна з яких має власну ромську назву, вона часто походить від когось із предків (наприклад, фрінкулешті походять від Фрінкула Михайловича), а інколи від назви тварини або визначальної характеристики. Найбільше функціональне значення такі назви мають у випадку, коли вперше зустрічаються два роми і намагаються визначити, хто з них звідки. Члени однієї *vitsa* можуть ніколи в житті не зустрітися або ні в чому не діяти як єдина група, і більш функціональним підрозділом є *familia*, тобто родина, до якої належать одружені сини та їхні жінки, діти й онуки; тоді як кожна резидентна одиниця або сім'я в межах *familia* (куди входять, мабуть, три покоління), відомі як *tsera*. Зовсім інша за видом є *kumpania* («кумпанія»), якій не обов'язково бути угрупованням родичів і яка може складатися з людей більш ніж одного племені та з кількох кланів або родин: це союз, викликаний економічною необхідністю задля виробничих потреб, щоб користуватися певною територією, зиск від діяльності якого ділиться по-

рівну між учасниками. Кумпанію, складену з кількох сімей, часто очолює *rom baro* (великий чоловік), який керує і виступає сполучною ланкою з *gadje* (не ромами). Кумпанія – це також первинна політична одиниця, і її члени можуть ухвалювати рішення з моральних, соціальних, політичних і економічних питань, якщо вважають їх радше громадськими, ніж сімейними справами; з цією метою кумпанія може шукати вирішення проблем через *divano* (обговорення) або, якщо проблема достатньо вагома, скликати для її залагодження *kris romani* (циганський суд). Кріс – це формальний трибунал, утворений з різних *vitsi* і монополізований чоловіками; він складається з ради старійшин та одного чи кількох суддів – самих чоловіків. Жінки на *krisi* рідко подають голос, але можуть, якщо безпосередньо втягнуті в конфлікт, і виступити. Його рішення обов'язкове для позивачів, які повинні цілком покладатися на суд.

(Джерело: *Фрейзер А. Цигани / А. Онишко* (пер.). – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003.)

Про інститут «циганських королів» і «циганських отаманів» у ромського народу на теренах Речі Посполитої та українських землях

Після 1624 р. польські королі підпорядковують циган управлінню і суду спеціальних осіб, ймовірно, із середовища циган, названих «циганськими королями», «старшинами», які при призначенні отримували королівську грамоту. Чотири такі грамоти (1651, 1704, 1706, 1715 рр.) були знайдені І. Каманіним у луцьких та летичівських актових книгах. Зберігся також текст грамоти 1705 р., надрукований чеським професором А. Прохаскою із саноцької актової книги Львівського центрального архіву. Як циганські королі керували своїми підлеглими, невідомо, оскільки дослідниками не зафіксовано жодного їхнього розпорядження або письмового рішення. На думку І. Каманіна, «королі» призначалися з неможливої польської шляхти і не мали особливого впливу серед підпо-

рядкованого їм циганського населення Речі Посполитої, зобов'язаного сплачувати першим «пожитки і складки». Циганському королю для здійснення своїх повноважень необхідно було постійно переїжджати з місця на місце, аби судити й накладати покарання на винних циган. Через те, що останні могли не визнавати цієї влади або ухилятися від виконання її вимог, у грамотах завжди був припис судовим, урядовим, міським, приватним установам надавати підтримку і допомогу циганським королям.

Останніми циганськими королями були Ігнатій Марцинкевич до 1780 р. і Ян Марцинкевич з 1788 р. Виникнення в Речі Посполитій цієї посади можна пояснити тим, що традиційно духівництво, дворяни, городяни, селяни і навіть окремі народи мали власні суди, а загальними королівськими судами користувалися лише тоді, коли позивачі належали до різних станів. Цигани в суперечках між собою судились у свого племінного судді, а з тяжбами між різними циганськими групами приїздили раз на рік до свого короля в містечко Мир у Мінській губернії. Титулування в Речі Посполитій старшин для циган, які, згідно з офіційними документами, іменувалися «королями», містило в собі певну частку гумору. «Інститут циганського короля, – писав М. Плохінський наприкінці ХІХ ст., – уже не застав циган Лівобережної України, але спогади про це і досі живуть серед малоруського населення Поділля в приказці “сивий, як циганський король”».

Таким чином, посада циганського короля не давала особливих привілеїв, а данина не могла бути значною. Тому не дивно, що у відомих грамотах серед циганських королів зустрічаємо імена маловідомих, неродовитих польських шляхтичів, товаришів жовнірських рот, які, ймовірно, надали особисто польському королю або магнатам якісь послуги. Незважаючи на спадковість цієї посади, грамоти видавалися майже кожного року. Це можна пояснити лише переходом останніх за першої нагоди на кращу посаду. В зв'язку із зазначеним, можна погодитися з висновком І. Каманіна, що серед циганських королів напевно чи завжди були цигани, незважаючи на традиційну уяву про циганську приналежність останніх.

У XVII–XVIII ст. цигани Лівобережної України, розселені спорадично серед українського населення, також поділялися на 10 полків. На чолі полків стояли старшини або отамани, які в часи існування відкупу циганського збору призначалися відкупщиком, а після скасування відкупу, як представники циган, – Військовою Генеральною канцелярією. Цигани отримували право просити про призначення того чи іншого свого представника отаманом. Поділ циган на полки і призначення циганських отаманів не завжди збігалися з поділом Малоросії на полки. Так, в архівних документах Малоросійської Колегії в Харкові, які досліджував М. Плохінський, на 1751 р. згадувалося лише 7 отаманів. «Циган малоросійських» (цей термін часто вживався у діловій документації) у XVIII ст. згадували поряд з «волооськими», які управлялися своїми отаманами.

З 1757 р. циганським отаманам було надане право суду над циганами, а також їх зобов'язували утримувати циган від «непристойностей». Циганську «автономію» було скасовано в 1765 р., відколи кожен із циган зобов'язаний був обрати для себе місце постійного мешкання й увійти під відомство сотених і полкових правлінь на рівні з іншими. Якщо хтось бажав, то міг залишитись у будь-якого власника як вільний підданий. З того часу в Лівобережній Україні кочові цигани вперше оголошувалися поза законом, що зменшило їхні зв'язки з місцевою владою, але ніяк не з оточуючим українським населенням. За малоросійськими правами, цигани становили клас, який був значно нижчим за посполитих простонародних громадян. Так, за тілесні ушкодження, завдані поранення чи за вбивство цигана стягувалася сума вдвічі менша, ніж за посполитого селянина...

В Україні циганський табір являв собою батьківську родову общину. І сьогодні роди відіграють важливу роль у житті циган. Одним з головних громадських інститутів у циганському середовищі є циганський суд – «сендо» (або «кріс»), що складається з переважно літніх, досвідчених циган, які обирають із свого середовища головного – «баро-шеро» («велика голова»). Стежачи за дотриманням звичаєвого кодексу циган «мангіпен» («заповіт»), суд примиряв членів родин, впливав на шлюбні

стосунки, накладав дисциплінарні покарання на винних тощо. Важливою нормою спілкування між циганами залишаються клятви (розрізняють легкі й тяжкі).

(Джерело: *Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 40–52*)

Про роль лідерів ромських груп у різних частинах Європи впродовж середньовіччя, нового та новітнього часу

Дослідник Ангус Фрейзер у своїй книзі про історію ромського народу наводить відомості про те, якою була роль лідерів ромських груп у різних частинах Європи впродовж середньовіччя, нового та новітнього часу, як будувалися стосунки між ромами та довколишніми суспільствами та яку функцію ромські лідери виконували в цих взаємовідносинах.

Зверніть увагу на те, яке подібним до попередніх періодів чином у гітлерівській Німеччині у 1930-х – на початку 1940-х років інститут ромських лідерів було використано для впровадження нацистської політики щодо ромського населення.

У XV ст., Італія

На грецькому континенті цигани міцно вкоренились на території венеціанського міста Наупліона у східній частині Пелопоннесу, а також у Модоні (Метоні) – ще одній венеціанській колонії на південно-західному узбережжі півострова. Складається враження, що в Наупліоні вони були організованою групою на чолі з військовим лідером, позаяк Венеціанська Рада Сорока рішенням від 12 серпня 1444 року визнала якогось *Johannes Cinganes* (Йоганна Цигана) *drungarius acinganorum* (дронгарієм, тобто командиром загону військовиків). Дещо згодом із цієї посади його змістив венеціанський губернатор. Вчинок губернатора засудили як такий, що «суперечить привілеям, наданим предкам та нащадкам згаданого Йоганна як на-

шим урядом, так і дворянином Оттавіаном Боно» (губернатор Наупліона в 1397–1404 роках). Якщо сам Йоганн був справді циганом, то це – перший запис про привілеї, надані циганському ватажкові. Якщо йшлося про вид феода – як у випадку адміністративного влаштування на Корфу – то ці привілеї мали б бути надані Йоганнові особисто.

З іншого боку, якщо їх надавали в ширшому значенні, то можна припустити, що венеціанці, чие становище в Наупліоні було скрутне через часті набіги турків, покладалися в разі нападу на військову підтримку; можливо, вони також сподівалися, що цигани оброблятимуть збезлюднілі землі...

У XV ст., країни Європи

Наприкінці сторіччя ми бачимо чи не два десятки різних імен циганських ватажків, деякі з цих імен з'являються лише один раз, під іншими, безсумнівно, виступає більше ніж одна особа. Ким були насправді ці «герцоги» і «графи» у вишуканому вбранні й на добрих конях і що спонукало їх до їхніх «набігів»? Може, вони просто грали свою роль? Цілком можливо, що інколи ватажок табору був циганської крові або ж брав собі циганку за дружину, – ми вже бачили, як у Болоньї герцог Ендрю, що квартирував у *Albergo del Re* [Королівському притулку], мав дружину, яка виявилась неабиякою ворожкою. Звичайно, виглядає, що ватажки нижчого рангу могли бути й циганського походження. Водночас хтось, принаймні в країнах Центральної і Західної Європи, дбав, аби циганами не керували самі цигани. Докази цього вже траплялися, згодом їх з'явиться більше – в Польщі, Литві, Трансільванії та в інших місцях. На ранній стадії циганської історії, в Греції та на Балканах, ми вже бачили, як призначалися правителі й законодавці, і саме їм цигани сплачували податки. На Корфу існував циганський феодал, барон якого користувався особливими привілеями в справах судочинства. На значних теренах Європи перебування циган опинилося в полі зору вельми поважних людей. Є підстави вважати, що одним із таких був воєвода циган Ладіслаус, якому 1423 року було даровано охоронну грамоту від імператора Сигізмунда.

Відмінність у статусі циган продовжує спостерігатися відтоді, як цигани просочилися на Захід; записи про їхні візити, починаючи від 1417 року, часто дуже відмінні у ставленні до герцога чи графа, поселених як осіб, що мають якусь вагу, і до їхніх супутників, розквартировуваних набагато скромніше. Роль циганського провідника зазнала на Заході помітних змін. Провідник чи ватажок, передусім, перестав бути гарантом циганського залучення до соціально-економічної ієрархії, що здавав зібрані з циганського поспільства податки; він став посередником між циганами та *гадже* (не-ромами), який брався домовлятися і виманювати якісь вигоди від тих, хто перебував при владі.

Важливим чинником у особливій ролі циганських ватажків була загальновідома думка, що цигани мають право самі вирішувати власні справи; імунітет, наголошений в наданій 1423 року Ладіслаусу охоронній грамоті і згаданий навіть раніше, при переході групи циганів через Турне 1422 року. Все це, разом із привілеєм узаконеного жебрання, що впливало з їхнього статусу християнських прочан, надавало циганам певності, що поки їх сприймають за тих, за кого вони себе видають, вони можуть розраховувати на істотну, хоч і нерегулярну підтримку їжею, напоями та грошима; до того ж існував шанс, що у випадку дрібних правопорушень до них не ставитимуться надто жорстко. Проте вічно такий стан справ тривати не міг, упередженість населення та економічна структура країн, через які проходили цигани, зумовлювали те, що неосілому людові рідко міг гарантуватися тривалий теплий прийом: гільдії та цехи регулювали ремесла і професії; так само під пильним оком перебувала комерція, а селяни не мали звички наймати випадкову робочу силу, отож засоби для існування для циганів обмежувалися наданням незначних послуг, дрібною торгівлею та розважальницьким ремеслом.

У XV ст., Іспанія і Португалія

Прихильне ставлення, подібне до того, яке відчув на собі граф Томас від Альфонса V Арагонського, тривало кілька десятиріч. Спершу ми знаходимо циганські сліди тільки в Арагоні та Каталонії: якісь «герцог» і «граф» разом із певною кількістю

супутників у Барселоні 1447 року та кілька візитів у Кастильон-де-ла-Плана 1460 (граф Мартін) – 1471 і 1472 років. За правління Хуана II, який змінив на арагонському троні свого брата Альфонса, циганські ватажки користалися серією королівських охоронних грамот: одна була видана 1460 року графові Мартіну, три (1460–1471) – графові Джакобо [Jacobo], який також виправив грамоти від Генріха IV Кастильського в якийсь момент між 1454 та 1470 роками; одна – герцогові Паоло (1471); одна – графові Мігелю (1472) і три – графові Хуану (1474–1476). У цих документах все ще посилалися на папське благовоління та підтверджували право циганських ватажків чинити правосуддя всередині своїх гуртів. Інколи навіть обумовлювалося, що ватажкам в разі потреби слід надавати збройну допомогу, бо, як було сказано, до «египтян» щодень примазуються чужинці, і це може викликати неприємності й непослух. У охоронній грамоті, виданій 1476 року графові Хуану, йшлося про те, що він простує до святих поховань у Компостеллі та Римі, незвичним було те, що в грамоті змальовувалась картина внутрішніх чвар, бо граф Хуан начебто був смертельним ворогом графів Мартіна, Мігеля і Хайме.

У XVI ст., Угорщина, Польща та Литва

...Було запроваджено звичай, щоб представники влади призначали ватажка циганів з-поміж них самих; йому надавали титул *egregius* (видатний). У кожній окрузі з циганським поселенням йому підпорядковувались дрібніші ватажки, які чинили суд в циганських справах. Плутанину викликало те, що ці ватажки мали ще й титул «воевода», і їх треба було відрізнити від кількох воевод, що висувалися з числа угорської та трансільванської знаті (чотири від Угорщини і два від Трансільванії), на яких покладався небезвідний обов'язок збирати з циганів податки.

Початок 1943 р., нацистська Німеччина

«Освенцімське розпорядження» Гімлера [про депортацію ромів із Німеччини до табору Аушвіц від 16 грудня 1942 р.] включало певні категорії ромів і циганів-метисів (наприклад,

тих, хто мав дружин арійок, і тих, хто служив у збройних силах), одначе їх змусили до «добровільної» стерилізації. Так само не підпадали під дію розпорядження расово чистокровні синті й лаллері, бо вважалося, що вони були менш схильні до змішаних шлюбів; Гімлер мав на увазі дозволити їм обмежену свободу пересування, бажаючи, мабуть, зберегти невелику кількість «зразків» для дослідницької роботи над тим, що теоретично можна було б вважати за різновид ранньої індогерманської людності...

У жовтні 1942 року дев'ять циганських ватажків навіть отримали наказ скласти списки тих, хто підпадає під таку категорію, включно з «напівкровками», яких можна було асимілювати з «чистими циганами». ...Як правило, місцева кримінальна поліція, діставши наказ перетворити підвідомчу територію на «вільну від циганів», рідко переймалася скрупульозною класифікацією, і таким чином жоден циган не був гарантований від концтабору й табору смерті.

(Джерело: *Фрейзер А. Цигани / А. Онишко (пер.). – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003*)

Заняття 5

МОВА ВОРОЖНЕЧІ ЩОДО РОМІВ

Мета: розпізнавання мови ворожнечі та розуміння негативних соціальних наслідків, до яких призводить її вживання; формування негативного ставлення до будь-яких проявів мови ворожнечі щодо етнічних меншин та ознайомлення з можливими видами протидії їй.

Хід заняття

Крок 1

Запропонуйте учням прочитати уривок зі статті «Цигани і Європа», що її було надруковано в газеті «Нова Україна» під час нацистської окупації у м. Харкові 5 вересня 1943 року (*роздатковий матеріал 1*).

...Якщо залишити осторонь всяку циганську романтику... то циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження. Цигани... за кількатисячолітній період свого співжиття з народами цивілізованого світу не призвичаїлися до осілого побуту, а залишилися первісними варварами-номадами. ...Скрізь, де з'являються циганські табори, вони заходять у конфлікт із законом, мораллю, добрими звичаями й поглядами тубільців. ...Отже, Нова Європа, що постає на руїнах всього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку. Від правильного її вирішення чималою мірою залежить добробут європейських народів.

Обговоріть з учнями цей уривок, запитайте:

Які слова у прочитаному тексті ви вважаєте образливими? Поясніть.

Знайдіть у тексті приклади некоректних перебільшень, припущень та узагальнень. Навіщо автор вдається до таких прийомів, який образ ромів у читачів він формує та якої реакції очікує?

Якою могла бути мета розміщення цієї статті в газеті у 1943 році?

Розкажіть учням про те, що в Європі історично формувався негативний образ ромів як чужинців. Скористайтеся матеріалами з розділу «Історичні відомості» наприкінці цього заняття (і попередніх занять за потреби).

Нагадайте учням, що внаслідок нацистської політики переслідування ромів, зокрема, через застосування подібних пропагандистських засобів, у Європі загинули до півмільйона ромів.

Крок 2

Повідомте, що у сучасному світі будь-які заклики до расової нетерпимості або дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі

між представниками різних груп, є злочинними та караються законом. Водночас у публікаціях ЗМІ ми часто бачимо матеріали, які не закликають безпосередньо до таких дій, але формують негативний образ певних груп чи їхніх представників, принижують, формують упереджене ставлення.

Запитайте, як учні розуміють поняття «мова ворожнечі».
Запропонуйте ознайомитися з одним із визначень.

Мова ворожнечі – систематичне застосування промов, публікацій, які спрямовані на прояв агресії щодо людини або групи осіб за ознакою раси, релігії, статі або сексуальної орієнтації.

Поясніть, що у більшості випадків журналісти використовують мову ворожнечі, не вкладаючи в неї навмисно того сенсу, якого, врешті-решт, набуває текст.

Одним з об'єктів ворожої риторики журналістів є етнічна належність.

Об'єднайте учнів у малі групи й дайте час на ознайомлення з такими матеріалами (*роздатковий матеріал 2*).

Типові журналістські помилки, що межують із мовою ворожнечі:

Журналістська недбалість. Автор, не замислюючись, використовує непотрібні деталі, які можуть у подальшому створити негативне сприйняття аудиторією конкретної соціальної групи.

Некоректний заголовок. Заголовок – своерідна реклама. І він привертає увагу читача. Часто журналіст використовує «помітні» заголовки, хоча при цьому в самому матеріалі жодної сенсаційності немає.

Статистичні «спокуси». Журналіст гіперболізує статистичні дані, щоб додати особливої значущості своїй публікації.

Змішування соціальної проблематики й етнічної риторики. Іншими словами, одну проблему можуть обговорюва-

ти в публікації суто в «національних» рамках, хоча насправді розглянуте питання є набагато ширшим і не зводиться до однієї соціальної групи.

Заперечення громадянства за етнічним принципом. Журналіст, говорячи про людину іншої національності, що проживає на території конкретної країни, позначає її як іноземця, не беручи до уваги наявність тимчасової реєстрації або громадянства.

Види мови ворожнечі:

- заклики до дискримінації або насильства;
- завуальовані заклики до насильства і дискримінації;
- створення негативного образу;
- виправдання історичних випадків насильства і дискримінації;
- публікації та висловлювання, які ставлять під сумнів загально визнані історичні факти насильства і дискримінації;
- твердження про неповноцінність;
- твердження про кримінальність;
- твердження про моральні недоліки;
- звинувачення в негативному впливі на суспільство, державу;
- згадка у принизливому або образливому контексті;
- цитування явно ксенофобних висловлювань і текстів без коментаря, що визначає розмежування між позицією особи, що дає інтерв'ю, та позицією журналіста;
- звинувачення у спробах захоплення влади або в територіальній експансії;
- заперечення громадянства;
- звинувачення в нав'язуванні свого «стилю життя»;
- проголошення переваги «нормальних» людей над представниками групи.

Запропонуйте учням у групах прочитати одну з публікацій у ЗМІ (*роздатковий матеріал 3*, оригінальні версії статей доступні за посиланнями) та визначити:

Яку професійну помилку допустив журналіст?
Які види мови ворожнечі містить публікація?
Які негативні наслідки подібних публікацій?

**Київ заповнили цигани –
люди кажуть про масові крадіжки**

4 лютого 2016 року

У Києві спостерігається справжнє нашестя циган. Про це пишуть стривожені користувачі соціальних мереж.

Так, одне з місць їх дислокації – Петрівка, де цигани ходять групами по десять чоловік. Серед них багато дітей віком до 15 років.

– Малолітні шахраї витягають телефони і гаманці з кишень, сумок перехожих. Деякі люди просто стоять і спостерігають за цим, інші викликають поліцію, яка не вважає подібні ситуації причиною свого візиту, – пишуть люди.

Або ж, в ТЦ «Ашан» люди побачили, як цигани переміряли безліч речей, що обурило відвідувачів.

(Джерело: <http://moygrad.kiev.ua/2016/02/04/kyiv-navodnilycygane-lyudi-govoryat-o-massovyh-krazhah/>)

**Життя циган Києва: смітєві королі
і принци підворіття**

13 липня 2016 року

Київ став притулком для багатьох циган, які почали масово сходитися в місто з 2014 року. У столиці та ближньому передмісті розташувалося з десяток таборів, з яких половина – в самому Києві. Поки місцеві жителі скаржаться на зростання злочинності і пишуть петиції з вимогою вирішити питання зі стихійними поселеннями, самі роми живуть у жахливих умовах, навіть без доступу до питної води...

...Але назвати точну кількість ромів неможливо, свіжих офіційних статистичних даних немає. Ситуацію щодо обліку представників циганського народу посилює і те, що самі роми традиційно ведуть асоціальний спосіб життя. Більшість

із них кочує в столицю із Закарпаття, мають не тільки український, а й румунський паспорт, а в разі необхідності стверджують, що документів у них просто немає...

...Такому сусідству не завжди раді жителі столиці. Кияни регулярно повідомляють про злочини, які скоюють роми. Наприклад, взимку в торговому центрі біля станції метро «Дружби народів» почали орудувати роми, які підкрадаються до людей біля банкоматів і відбирають гроші. А в травні три циганки-«лжеволонтерки» в Печерському районі відступили від неписаних правил свого народу, побивши пенсіонерку.

При цьому на сайті КМДА сьогодні, 13 липня, закінчився термін збору підписів під зверненням з вимогою виселити табір на Березняках. Її підписали трохи більше ніж 4 тисячі осіб, за 10 тисяч, необхідних для її розгляду.

...А ключем до вирішення проблеми, як вважає правозахисник Ярослав Дунаєв, може стати примусова соціалізація циган ще в ранньому дитинстві.

(Джерело: <https://www.obozrevatel.com/kiyany/life/24896-zhizn-tsyigan-kieva-musornyye-koroli-i-printsyi-ulits.htm>)

Вислухайте результати роботи в групах.

Зверніть увагу: Для поглиблення дискусії скористайтеся матеріалами статті журналістки Ліліт Мазікіної про образ ромів у ЗМІ з розділу «Історичні відомості» наприкінці цього заняття.

Обговоріть, яким чином можна протидіяти мові ворожнечі у ЗМІ в сучасній Україні.

Крок 3

Об'єднайте учнів у групи і запропонуйте ознайомитися з різними ромофобними висловлюваннями на картках (*роздатковий матеріал 4*). Попросіть поміркувати над наслідками таких висловлювань і розмістити їх на великому аркуші у поряд-

ку зростання негативних наслідків: такі, що містять негативний контекст, але не мають серйозних наслідків – мають негативний вплив/наслідки – найбільш негативні, з огляду на наслідки та вплив.

<p>Петиція, опублікована у Фейсбуці, яка зібрала понад 1 тисячу лайків, і близько 300 осіб поділилися нею</p> <p><i>Кияни, не дозволимо циганам отаборитися у межах Києва. Влада мусить виселити їх із міста.</i></p>	<p>Приспів реперської пісеньки з кліпу, розміщеного в Інтернеті, що зібрав 25 тисяч переглядів</p> <p><i>Роми геть! Роми геть! Вам не жити на нашій землі!</i></p>
<p>З повідомлення на сторінці неонацистського сайту, який зібрав 576 коментарів</p> <p><i>Гітлер робив усе правильно, коли відправляв циган у печі та ями.</i></p>	<p>Думка «експерта» в онлайн-виданні щодо рішення Європейського суду з прав людини</p> <p><i>Суспільство, яке готове визнати рівність із ромами та не бачить відмінності цієї нації від європейців, приречене на занепад.</i></p>
<p>Із проповіді місцевого священика</p> <p><i>Хоча цигани й носять хрести на шії, вважати їх християнами лише через це – неправильно. Варто подивитися на їхні «темні справи».</i></p>	<p>З інтерв'ю заступника міністра соціальної політики</p> <p><i>Нам варто подбати про ветеранів та пенсіонерів, дітей-інвалідів, а не перейматися багатодітними ледарями та неробами з ромських таборів.</i></p>
<p>Коментар до онлайн-статті відомої ромської правозахисниці у газеті</p> <p><i>Чорноока ворожко! Йди краще на базар, а не повчай нормальних людей, вдаючи з себе грамотійку.</i></p>	<p>Відомий ромофобний сайт опублікував «власне розслідування»</p> <p><i>Гінеколог місцевої лікарні – напівромка. Її батько й досі живе в таборі на Закарпатті. Невже ви дозволите себе оглядати людині, яка невідомо що підхопила від своїх одноплемениць?</i></p>

<p>Підпис до невдалого фото відомого ромського діяча в особистому блозі начальника міського управління освіти</p> <p><i>І дітки цього «пана» хочуть навчатися в найкращій школі міста, вважаючи себе кращими, як і їхній тато.</i></p>	<p>Відеосюжет на телебаченні про ромів, які компактно проживають в одному з мікрорайонів обласного міста</p> <p><i>І хоча вони самі стверджують, що інші керуються стереотипами, повірити в те, що вони ніяк не пов'язані зі збутом наркотиків, важко.</i></p>
<p>Зображення у шкільному підручнику «типової» ромки біля дверей будинку, які відчинила дитина.</p> <p>Підпис:</p> <p><i>Будь обережним, коли незнайомці стукають у твої двері. Стережись шахраїв.</i></p>	<p>Твіт відомого правого політика, на якого підписано майже 200 тисяч користувачів Твіттера</p> <p><i>За багато років публічної діяльності жодного разу не зустрічав освіченого та інтелегентного рома чи ромку.</i></p>

Попросіть групи представити результати роботи та обґрунтувати власні міркування. Дайте можливість учням обговорити результати роботи. Запропонуйте учням визначити ті ситуації (висловлювання), які можуть сильно вплинути на суспільну думку. Обговоріть, в яких ситуаціях є реальна загроза для конкретних людей. Візьміть участь у дискусії та висловіть власні думки щодо можливих наслідків.

Запропонуйте за методом «мозковий штурм» визначити ефективні шляхи реакції на мову ворожнечі в ЗМІ, соцмережах та публічних виступах. Обговоріть важливість таких дій для збереження суспільної злагоди та недискримінації.

Повідомте учням про глобальну європейську кампанію «Рух проти ненависті» та запропонуйте долучитися до неї.

РОЗДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ

Роздатковий матеріал 1

Зі статті «Цигани і Європа», надрукованої в газеті «Нова Україна» під час нацистської окупації у м. Харкові 5 вересня 1943 року

...Якщо захищати осторонь всяку циганську романтику... то циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження. Цигани... за кілька тисячолітній період свого співжиття з народами цивілізованого світу не призвичаїлися до осілого побуту, а залишилися первісними варварами-номадами. ...Скрізь, де з'являються циганські табори, вони заходять у конфлікт із законом, мораллю, добрими звичаями й поглядами тубільців. ...Отже, Нова Європа, що постає на руїнах всього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку. Від правильного її вирішення чималою мірою залежить добробут європейських народів.

ЦИГАНИ І ЄВРОПА

На Угорщині досі було звичаєм огортати циганську проблему романтичними присказками. По-річ зрозуміли, коли притязати, що циганська музика проточилася відомою до своєрідності угорського буття та що жвавий циган, як музичний інтерпретатор угорських народних запевіал і традицій та угорської мусі, зміг поєднати в неважких ділянках життя країни монополію місце. Угорський письменник Вас Гербен навіть писав якесь, що Бас створив циганів тільки з єдиною метою: дарувати Угорщині музику. Хто певною мірою обізнаний з Угорщиною, той знає, що в цій країні не тільки беруть гроші, яких ніхто не дає й до труни супроводити циганська музика, але ще й угорський селянин аж до останніх кордонів Півдня має третій особисті зв'язки з циганськими музикантами.

Так само, можливо, ніхто не заперечує, тому, що найславетніші циганські артисти перейшли музичним переможним маршем цілий світ, що Янос Бігари урочисто з'явився з своєю скрипкою на відьнянських прийомах Бабла, що князь Раґочин в особі Ципка Панні мав свою легендарну циганську прелему і що окремі віртуози та бездоганні митці з циганів, як Тас ХХХІІ-й могли утримувати задоволені перші місця для італій доколони власних родин.

Своєрідне становище маленької групи «музичної аристократії» — отих циганських скрипалів Угорщини, поважаючи від прамієрів у наслідативних булантських ресторанах і аж до обшарпаних волоцюг—спільних музик, натурально, відхлило громадську думку від власне циганської проблеми й привело до того, що до сьогодні—в усьому разі не зв'язки з епохою садибності—угорське суспільство обминало не корінь питання й лише іноді намагається так-сяк розв'язати цю «справді важку й важливу соціальну проблему».

Якщо захищати осторонь всяку циганську романтику, що шляхом сантиментальних фільмів і опер та в наслідок жвавого геніальності привадила до усього циганського італіду, то циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження.

В Німеччині на диво зрозуміли, і організована у Франкфурті центральна інституція в справах реєстрації та контролюванні всіх циганів Німеччини, працюючи спільно з поліцією, радикально розв'язала циганську проблему. В Угорщині, навпаки, що й дотепер не пощастило зареєструвати циганів, які залишаються в середній державних кордонів. Відомо тільки, що 1873 року в колонії Велико-угорщині вперше було проведено перепис і що той в праймі показався раїзою 27600 циганів: 243.000 осіб, 20.000 наїсуючих і 9.000 митаринів. Кількість циганів у сьогоднішній Угорщині можна визначити цифровою принаймні 280.000—300.000 душ.

Цигани, що відісно з останніми дослідженнями походять з Індії, завжди були в диніш-дичені ринули до Європи через Малоземельські миті, органічно чужі європейським процесам, і за кілька тисячолітній період свого співжиття з народами цивілізованого світу не привчилися до осілого побуту, а залишались первісними варварами-номадами.

Угорська статистика й соціологія глибоко виразно каже про систематичну критичнішу поведінку циганів та про те, що вони скрізь залишають на місцях своїй тишесюних зупиню до туберкульозу, тиф і ревматичні хвороби. В одному угорському районі (Кочау), де налічується близько 1.200 циганів, 26 відсотків їхньої тілки на інос. Скрізь, де зустрічаються циганські табори, вони заходять у конфлікт із законами, мораллю, добрими звичаями й поглядами тубільців.

Отже, Нова Європа, що постає на руїнах усього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку. Від правильного її вирішення чималою мірою залежить добробут європейських народів.

Р. С.

«НОВА УКРАЇНА» ч. 132 (447) 7
Неділя, 5 вересня 1943 р.

Типові журналістські помилки, що межують із мовою ворожнечі:

Журналістська небалість. Автор, не замислюючись, використовує непотрібні деталі, які можуть у подальшому створити негативне сприйняття аудиторією конкретної соціальної групи.

Некоректний заголовок. Заголовок – своєрідна реклама. І він привертає увагу читача. Часто журналіст використовує «помітні» заголовки, хоча при цьому в самому матеріалі жодної сенсаційності немає.

Статистичні «спокуси». Журналіст гіперболізує статистичні дані, щоб додати особливої значущості своїй публікації.

Змішування соціальної проблематики й етнічної риторики. Іншими словами, одну проблему можуть обговорювати в публікації суто в «національних» рамках, хоча насправді розглянуте питання є набагато ширшим і не зводиться до однієї соціальної групи.

Заперечення громадянства за етнічним принципом. Журналіст, говорячи про людину іншої національності, що проживає на території конкретної країни, позначає її як іноземця, не беручи до уваги наявність тимчасової реєстрації або громадянства.

Види мови ворожнечі:

- заклики до дискримінації або насильства;
- завуальовані заклики до насильства і дискримінації;
- створення негативного образу;
- виправдання історичних випадків насильства і дискримінації;
- публікації та висловлювання, які ставлять під сумнів загальноновизнані історичні факти насильства і дискримінації;
- твердження про неповноцінність;

- твердження про кримінальність;
- твердження про моральні недоліки;
- звинувачення в негативному впливі на суспільство, державу;
- згадка у принизливому або образливому контексті;
- цитування явно ксенофобних висловлювань і текстів без коментаря, що визначає розмежування між позицією особи, що дає інтерв'ю, та позицією журналіста;
- звинувачення у спробах захоплення влади або в територіальній експансії;
- заперечення громадянства;
- звинувачення в нав'язуванні свого «стилю життя»;
- проголошення переваги «нормальних» людей над представниками групи.

Статті зі ЗМІ

Варіант 1. Київ заповнили цигани – люди кажуть про масові крадіжки

4 лютого 2016 р.

У Києві спостерігається справжнє нашествя циган. Про це пишуть стривожені користувачі соціальних мереж.

Так, одне з місць їх дислокації – Петрівка, де цигани ходять групами по десять чоловік. Серед них багато дітей віком до 15 років.

– Малолітні шахраї витягають телефони і гаманці з кишень, сумок перехожих. Деякі люди просто стоять і спостерігають за цим, інші викликають поліцію, яка не вважає подібні ситуації причиною свого візиту, – пишуть люди.

Або ж, в ТЦ «Ашан» люди побачили, як цигани переміряли безліч речей, що обурило відвідувачів.

Варіант 2. Життя циган Києва: сміттєві королі і принци підворіття

13 липня 2016 р.

Київ став притулком для багатьох циган, які почали масово сходитися в місто з 2014 року. У столиці та ближньому передмісті розташувалося з десяток таборів, з яких половина знаходиться в самому Києві. Поки місцеві жителі скаржаться на зростання злочинності і пишуть петиції з вимогою вирішити питання зі стихійними поселеннями, самі роми живуть у жахливих умовах, навіть без доступу до питної води...

...Але назвати точну кількість ромів неможливо, свіжих офіційних статистичних даних немає. Ситуацію щодо обліку представників циганського народу посилює і те, що самі роми традиційно ведуть асоціальний спосіб життя. Більшість з них ко-

чує в столицю із Закарпаття, мають не тільки український, а й румунський паспорт, а в разі необхідності стверджують, що документів у них просто немає...

...Такому сусідству не завжди раді жителі столиці. Кияни регулярно повідомляють про злочини, які скоюють роми. Наприклад, взимку в торговому центрі біля станції метро «Дружби народів» почали орудувати роми, які підкрадаються до людей біля банкоматів і відбирають гроші. А в травні три циганки – «лжеволонтерки» в Печерському районі відступили від неписаних правил свого народу, побивши пенсіонерку.

При цьому на сайті КМДА сьогодні, 13 липня, закінчився термін збору підписів під зверненням з вимогою виселити табір на Березняках. Її підписали трохи більше ніж 4 тисячі чоловік, за 10 тисяч, необхідних для її розгляду.

...А ключем до вирішення проблеми, як вважає правозахисник Ярослав Дунаєв, може стати примусова соціалізація циган ще в ранньому дитинстві.

Яку професійну помилку допустив журналіст?
Які види мови ворожнечі містить публікація?
Які негативні наслідки подібних публікацій?

Ромофобні висловлювання

<p>Петиція, опублікована у Фейсбуці, яка збрала понад 1000 лайків, і близько 300 осіб поділилися нею</p> <p><i>Кияни, не дозволимо циганам отаборитися у межах Києва. Влада мусить виселити їх із міста.</i></p>	<p>Приспів реперської пісеньки з кліпу, розміщеного в Інтернеті, що зібрав 25 тисяч переглядів</p> <p><i>Роми геть! Роми геть! Вам не жити на нашій землі!</i></p>
<p>З повідомлення на сторінці неонацистського сайту, який зібрав 576 коментарів</p> <p><i>Гітлер робив усе правильно, коли відправляв циган у печі та ями.</i></p>	<p>Думка «експерта» в онлайн-виданні щодо рішення Європейського суду з прав людини</p> <p><i>Суспільство, яке готове визнати рівність із ромами та не бачить відмінності цієї нації від європейців, приречене на занепад.</i></p>
<p>Із проповіді місцевого священика</p> <p><i>Хоча цигани й носять хрести на шиї, вважати їх християнами лише через це – неправильно. Варто подивитися на їхні «темні справи».</i></p>	<p>З інтерв'ю заступника міністра соціальної політики</p> <p><i>Нам варто подбати про ветеранів та пенсіонерів, дітей-інвалідів, а не перейматися багатодітними ледарями та неробами з ромських таборів.</i></p>
<p>Коментар до онлайн-статті відомої ромської правозахисниці у газеті</p> <p><i>Чорноока ворожка! Йди краще на базар, а не повчай нормальних людей, вдаючи з себе грамотійку.</i></p>	<p>Відомий ромофобний сайт опублікував «власне розслідування»</p> <p><i>Гінеколог місцевої лікарні – напівромка. Її батько й досі живе в таборі на Закарпатті. Невже ви дозволите себе оглядати людині, яка невідомо що підхопила від своїх одноплеменців?</i></p>

<p>Підпис до невдалого фото відомого ромського діяча в особистому блозі начальника міського управління освіти</p> <p><i>І дітки цього «пана» хочуть навчатися в найкращій школі міста, вважаючи себе кращими, як і їхній тато.</i></p>	<p>Відеосюжет на телебаченні про ромів, які компактно проживають в одному з мікрорайонів обласного міста</p> <p><i>І хоча вони самі стверджують, що інші керуються стереотипами, повірити в те, що вони ніяк не пов'язані зі збутом наркотиків, важко.</i></p>
<p>Зображення у шкільному підручнику «типової» ромки біля дверей будинку, які відчинила дитина. Підпис:</p> <p><i>Будь обережним, коли незнайомці стукають у твої двері. Стережись шахраїв.</i></p>	<p>Твіт відомого правого політика, на якого підписано майже 200 тисяч користувачів Твіттера</p> <p><i>За багато років публічної діяльності жодного разу не зустрічав освіченого та інтелегентного рома чи ромку.</i></p>

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ

Ліліт Мазікіна про образ ромів у ЗМІ

З мухи слона

Найпоширенішою причиною написання статей і літературних творів, які формують негативний імідж, є любов до екзотики. Коли один алкоголік вбиває іншого під час п'ятики, це жахливо, але «нецікаво», занадто звичайно, повсякденно. Таким «звичайним» злочинам рідко присвячують цілі статті, їх валяють купою у кримінальну хроніку, ту, що пишуть маленькими літерами на останніх аркушах газет, або коротко повідомляють у новинах.

Інша справа – роми, народ яскравий, непізнаний, майже містичний. Про нього писати цікаво, можна багато і фарбами, а для більшої барвистості фарби можна додавати свої – хто ж перевірятиме правдивість? «Циганська магія», «циганський гіпноз», «кочове плем'я», «язичники», «циганське прокляття» – ці штампи дають змогу написати про один ромський злочин велику, яскраву і нібито «пізнавальну» статтю, що привертає увагу набагато більше, ніж згадана хроніка. Не дивно, що кожен злочин, скоєний кимось із ромів, із задоволенням обсмоктують відразу багато газет, що просто вибухають величезними барвистими статтями, які в результаті психологічно переважають замітки про злочини неромів, від чого і створюється враження про ромів як надзвичайно кримінальний народ [...].

За винятком небагатьох випадків, подібне роздування з угодованої, бридкої, але мухи жирного, та ще й розфарбованого слоника робиться не з ненависті, а просто з бажання журналістів, особливо молодих, виразити себе через яскраву та екзотичну тему. Вони завдають зло несвідомо, безхитрісно, як діти... Просто дивно, що цих «дітей» ніхто не спиняє, не виховує, не пояснює їм шкоди їхньої поведінки. Адже це ж справді жахливо: цілий народ став жертвою цькування просто тому, що про нього цікаво писати!

Одна баба сказала?

Другий «грішок» ЗМІ – любов до таких фраз, як «усім відомо, що цигани» і «ні для кого не секрет, що цигани» в тих випадках, коли вони не можуть надати реальних даних, бо не можуть або – частіше – лінуються їх добути і перевірити.

«Всім відомо» – звідки? Назвіть джерело! Тільки зі ЗМІ всім і відомо! А ось звідки відомо ЗМІ, вони не знають самі.

«Ні для кого не секрет» – взагалі загадкова фраза.

Ще фрази, які беруть участь у формуванні негативного образу, – «не як всі цигани», «зовсім не як циган», які обов'язково вставляють у статтю про «позитивного», тобто нормального рома, і внаслідок вони викликають прихований висновок, що «всі цигани, крім ось цього, крадуть-грабують-вбивають-їдять діток». Можливо, таким чином журналісти хочуть прислужитися герою статті, однак в результаті роблять ведмежу послугу його народу, кожна така стаття створює [...] купу негативних уявлень у читачів-неромів.

Також шокують і бентежать заяви, що їх дають в інтерв'ю представники ромської творчої та інтелектуальної еліти: «Я не як усі цигани, ні...». По-людськи розумієш, що коло його спілкування обмежене такою самою творчою та інтелектуальною елітою, а знання про простих циган йому доводиться отримувати зі ЗМІ, і тому себе і всіх своїх друзів, на тлі того, що пишуть і показують в ЗМІ, він вважає винятками. Але все-таки так довірливо ставитися до негативу, який пишуть про твій народ... Мабуть, це пов'язано з браком джерел об'єктивної інформації. Але не шокувати такі заяви не можуть. [...]

Який же він, «портрет циганської національності»?

Загальний імідж, або портрет, ромської національності можна представити трьома типами ромів: представники творчої та інтелектуальної еліти, представники міського середнього класу (місто як середовище проживання, схоже, є найбільш характерним і природним для сучасних ромів), типові представники молоді середнього класу. Саме з показу, опису цих людей, їхнього життя, їхньої культури сформується нормальний («позитивний») імідж циган як народу.

Це не означає, що не можна писати про представників криміналу, сільських циган або бідних циган. Однак це не має стосунку до формування «позитивного» образу циганського народу, а за перевищення розумних доз або неправильного опису («всі цигани...») може також зашкодити йому.

Тим більше важко обговорювати у ЗМІ та Інтернеті проблеми, пов'язані з криміналом, бо щодо цієї теми існує необ'єктивний дисбаланс, і його не хочеться збільшувати. В результаті цигани мають сконцентруватися на інших проблемах, а також створенні «противаги», тобто більш об'єктивного, «позитивного» образу народу.

Розповідаючи про три найголовніші для національного портрета типи ромів, варто звертати увагу на властиві народу аспекти культури, приміром, орієнтування на такі цінності, як сім'я, професійна успішність, релігія. Те, що в сім'ях ромів люблять і поважають дітей, докладають зусиль для побудови міцних подружніх взаємин, у чому зазвичай допомагають старші члени родини, виховують дітей у любові до сімейної професії, те, що для ромів характерні релігійність, прагнення до мирного співіснування із сусідніми народностями, до інтеграції в суспільство, до досягнення успіхів у своїй професії, до соціального схвалення, повага до старших, любов до мистецтва, миролюбність, оптимізм і висока культура застілля, – це все прекрасно, і про це варто розповісти світу. Про це варто розповідати і показувати на прикладі видатних, відомих ромів, їхнього життя і роботи.

(Джерело: Ліліт Мазікіна, веб-сайт «Цыгане России»,
<http://gypsy-life.net/Pressa3.htm>)

Про поширені упередження та типові описи ромів у різних частинах Європи від середньовіччя до новітнього часу

Сучасні стереотипи та відповідні слововживання і мова ворожнечі щодо ромів у сьогоденних ЗМІ, публічному просторі та побутовій масовій культурі не є винаходом ХХ століття. Ще з часів середньовіччя в різних суспільствах та культурах Західної Європи механізми стереотипізації будь-якого етнічного або ре-

лігійного «чужинця», і ромів також, призводили до появи з боку більшості схематичних і дуже далеких від реального об'єкта уявлень. На відміну від новітнього періоду європейської історії, коли існують ЗМІ, що формують колективну думку, в тодішні часи засобами її формування – а втім, і передавання уявлень про той або той предмет – були, зокрема, укази та постанови органів влади, які розголошувалися публічно та, з одного боку, ґрунтувалися на усталених уявленнях (у тому числі забобонах та упередженнях), а з іншого – продукували та посилювали їх. До цього додавалися наукові, публіцистичні або художні твори тогочасних представників релігійної або світської влади та діячів мистецтва. Нижченаведені уривки з історичних досліджень дають змогу прослідкувати еволюцію поширених упереджень щодо ромів у різних частинах Європи від середньовіччя до новітнього часу і те, як залишалася незмінною або трансформувалася публічна мова, яку застосовували для описування теми ромів.

У середньовічній Італії: У маркізстві Мантуя окремого оголошення поза законом ми не знаходимо в жодному з кодексів, але воно фігурує в бурлескному макаронічному епосі «Бальдус» (1517) ченця-бенедиктинця Теофіло Фоленго. На щастя, це був літературний твір, але своєю несусвітньою фразеологією він перевершував усе, що міг витворити на тій стадії Мілан: «усякий, хто ходить під іменем *Cingar* – брехун, убивця, вуличний грабіжник, злодій, негідник, що карбує фальшиві монети і непомітно підпилює справжні, буде вишпурений з усіх теренів Мантуї, і якщо комусь заманеться його вбити, той заслужить 150 дукатів».

У середньовічній Англії: Цілком можливо, що чисельність циган під кінець 1520-х значно зросла, бо Вільям Гаррісон і Семюель Рід у записах 1586 та відповідно 1612 років відгукуються про ті часи як про період циганського вторгнення в Англію. Щоб підтвердити такий висновок, нам бракує тогочасних документів, але невдовзі після того в Англії були ухвалені перші репресивні заходи: закон від 1530 року був спрямований на «багатьох чужинських людей, котрі називають себе єгиптянами, які не вдаючись ні до якогось ремесла, не маючи із собою

ніякого краму, прибули в ці володіння, переходили від округи до округи і від місця до місця великими гуртами і вдавалися до вельми витончених і хитрих способів, щоб одурити людей, переконуючи їх, що ворожінням на долонях вони можуть наперед сказати чоловікам і жінкам їхню долю, і так багато років чаклунством і ворожбитством видурювали у людей гроші, а ще скоїли багато і заплутаних підступів та пограбунків на превеликі збитки і обман людей, серед яких вони ходили».

У Німеччині та Англії епохи Просвітництва: Коли почали створюватися енциклопедії, прототипом яких стала *Cyclopaedia* (1728) Ефраїма Чембера, XVIII сторіччя побачило ще вагоміші варіації на давні теми. Одним з головних завдань енциклопедій є, як відомо, удоступнення актуальних знань про окремі предмети і явища; така інформація, як правило, набуває особливої авторитетної ваги, її можна сприймати як дороговказ для наукового розвитку, вважати об'єктивною думкою доби. Та щодо циган, автори праць про них були настільки ж поверхові й некритичні до джерел, як і будь-хто інший. Чемберовий вступ до статті «Цигани» починався простою передачею фразеології лексикону Джона Міншью (John Minsheu), випущеного 1617 року:

«...у наших статутах – фальшивий різновид пройдисвітів, англійців чи уельсців, які незвично маскуються, вимащуючи обличчя і тіла та виробляючи для себе незрозумілу жаргонну мову, блукають по всіх усядах і вдають, ніби віщують долю, зіцілюють хвороби тощо; зловживають довірливістю простих людей, видурюючи у них гроші, крадуть усе, що для них не надто гаряче чи не надто важке».

Типовим підходом на континенті була стаття, що з'явилася 1749 року в монументальному *Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Kunste* («Універсальний лексикон всіх наук та мистецтв»), випущеному ляйпцізьким книготорговцем Йоганном Цедлером. 25 колонок статті, що на три чверті складалася з різних карних законодавчих актів, викладено після такого вступу: «Безумовно, що цигани в усі часи були безбожниками, лиходійними людьми, гоніння на яких цілком виправдані».

У Німеччині періоду Ваймарської республіки: У Баварії 1926 року був ухвалений закон про обов'язкове оселення циганів та покарання – посилати задля громадської безпеки їх та інших *Arbeitsscheue* (нероб, білоручок), якщо ті не мають постійної праці, у робітні доми терміном на два роки; при цьому вже не важило, були цигани кочівниками, чи ні. Цей запобіжний захід обґрунтовувався Баварською законодавчою асамблеєю в такому формулюванні: «Ці люди від природи опозиційно налаштовані до будь-якої праці, і їм особливо важко витримати будь-яке обмеження в кочовому житті; тому ніщо не дошкуляє їм так гостро, як позбавлення волі у поєднанні з примусовою працею». У квітні «мисливські» угіддя мюнхенської контори були розширені до розмірів усієї Німеччини. І дорученням Німецької кримінальної поліції цю справу було покладено на Центральне управління з боротьби з циганським безчинством. В кінцевому результаті Веймарська республіка добряче заборонувала ріллю для режиму, що прийшов їй на зміну.

(Джерело: *Фрейзер А.* Цигани / А. Онишко (пер.). – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003. – 358 с.)

У Німеччині під час Другої світової війни: У статті нацистського вченого д-ра Беренда «Правда про циган», Німеччина, 1939 р., читаємо: «...Вони прийшли з Індії і зараз є змішаною расою. Всього їх в Європі і Північній Америці близько двох мільйонів. ...Прийняті у них правила забороняють контролювати народжуваність. Вони злочинні, аморальні і не піддаються навчанню. Всіх циган слід розглядати як спадково хворих. Єдиним рішенням циганського питання може бути тільки їх повне знищення. Таким чином, нашою метою повинно бути рішуче знищення цього явно неповноцінного елемента населення. Їх слід відокремити від суспільства і стерилізувати».

(Джерело: *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. – Москва: Текст, 2001. – 205 с.)

На теренах України під час Другої світової війни: Хоча і не настільки помітне, як «єврейське питання», «циганське» також посідало місце в націоналістичній пропаганді. У пропагандистській літературі, адресованій воякам УПА або мирному

населенню [у 1943 р.], роми подекуди фігурували як одна з тих груп, що вважалися шкідливими, зайвими чи такими, яких слід було позбутися. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за «жидів, циган і іншу наволоч». У серпні 1943 року у зверненні Головного командування УПА до українців Холмщини та Підляшшя наголошувалося, що «для нищення українського народу відвічний ворог України Москва шле ватаги циганів, москалів, жидів і іншої наволочі – т. з. “червоних партизан”». У «Матеріалах політичного вишколу» В. Юрїва наводиться звернення штабу групи «Турів» УПА до українців Полісся від початку 1944 року, яке так зображує історичні й тогочасні небезпеки очами тих, хто прагнув розбудови української державності на засадах моноетнічного націоналізму: «І сунуть попихачі цілими ордами на Україну – жида, татари, цигани і всяке інше дрантя. І знову обіцюють вони грушки на вербі, “все буде, все дамо, ви но здайтеся під нашу тільки опіку”».

Якою мірою таке ставлення до ромів не лише поширювалося на рівні розпоряджень і пропагандистських документів, а й визначало повсякденні дії стосовно них? Дослідник... Н. Бессонов наводить спогади польських ромів, зафіксовані у 1949 році циганознавцем Єжі Фіцовським, про жорстокі переслідування українськими націоналістами ромів на Волині. Згідно зі свідченнями ромів, що були зібрані Фіцовським, Бессоновим, а також українських ромів, записаних Інститутом візуальної історії Фонду ШОА (USC Shoah Foundation Institute), та інших джерел, пік гонінь з боку українських націоналістів на ромів припадає на 1943 рік, передусім у Волинській області, де УПА вела партизанські дії проти німецьких і радянських сил, і, водночас, етнічну чистку проти місцевого польського населення. В одному свідченні, розповідаючи про антипольські та антиєврейські заходи УПА, колишній вояк УПА згадав про те, що восени 1943 року націоналісти під проводом А. Шкитака вчинили напад на ромський хутір, що був розташований в районі сіл Плоске та Галовка на Старосамбірщині. «Оунівці на куски порубали всіх циган, яких їм вдалося захопити», – свідчив він.

(Джерело: *Тяглий М.* Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів, 1941–1944 // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація: Матеріали наукової конференції. – Київ, 2016. – С. 126–158)

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ з історії та культури ромів, зокрема, на теренах України

Зверніть увагу: Майже всі з поданих у цьому списку публікацій доступні онлайн. Упорядники посібника рекомендують використовувати пошукові системи Інтернету (за ім'ям автора та назвою публікації), щоб знайти цифрові копії наведених у цьому переліку праць.

1. *Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Е.* Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.
2. Антисемітизм і ромофобія в Україні: проблеми і рекомендації / Ольга Веснянка, Олена Грабовська, В'ячеслав Лихачов (ред.-упор.), Марія Ясеновська. – Київ, 2018.
3. *Бамбула В.* Циганська доля – що вітер в полі. Нерідні діти світу. – Переяслав-Хмельницький: СПД «Карпук С. В.», 2005. – 192 с.
4. *Бартош О. Э.* Методика полевых этнографических исследований цыганской культуры // Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в.: Материалы междунар. науч.-практ. конф. / Редкол.: Т. А. Новогородский (отв. ред.) и др. – Минск: БГУ, 2011. – С. 17–22.
5. *Беликов А. В.* Экономическое положение украинских цыган в 1917–1930 гг. // Материалы региональной научно-практической конференции. – Донецк, 1997. – С. 34–35.
6. *Беліков О. В.* Народні вірування та забобони в релігійному світогляді українських циган // Історія релігій в Україні: Матеріали XI міжнародної конференції: У 2 кн. – Львів: Логос, 2001. – Кн. 1. – С. 15–17.

7. *Бессонов Н.* Нарративные источники как один из информационных ресурсов цыгановедения // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* – Т. 15. – Київ, 2008. – С. 73–94.
8. *Бессонов Н.* Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2007. – № 2. – С. 71–82.
9. *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 17–52.
10. *Бессонов Н.* Цыганская трагедия 1941–1945: Факты, документы, воспоминания. – Т. 2: Вооруженный отпор. – Санкт-Петербург: Издательский дом «Шатра», 2010. – 376 с.
11. *Бессонов Н., Деметр Н.* История цыган – новый взгляд. – Воронеж, 2000: <http://gypsy-life.net/history-main.htm>.
12. *Беліков О.* Роми у радянській Україні міжвоєнної доби (1920–1930-ті рр.) // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація: Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. – С. 9–26.
13. *Беліков О. В.* З історії циганського населення Донбасу // *Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 7 / Голов. ред. З. Г. Лихолобова.* – Донецьк, 1999. – С. 261–268.
14. *Беліков О. В.* Релігійні вірування українських циган // *Історія релігій в Україні: Матеріали VIII міжнародного круглого столу 11–13 травня 1998 р.* – Львів: Логос. – С. 20–21.
15. *Беліков О. В.* Цигани України. Історія та постановка проблеми // *Сходознавство.* – 1999. – № 7–8. – С. 191–198.
16. *Беліков О. В.* Циганське населення України (XVI–XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *Донецький національний ун-т.* – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 231 с.
17. *Бугай Н. Ф.* Цыгане России: общество, адаптация, консенсус (1900–2010). – Москва: Кучково поле; Лавандр, 2012. – 352 с.
18. *Данілкин О.* Культура циган України: минуле і сучасність. – Київ: Контекст, 2001. – 77 с.

19. Друц Е., Гесслер А. Цыгане. – Москва: Советский писатель, 1990. – 333 с.
20. Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // *Український історичний журнал*. – 2001. – № 1. – С. 40–52.
21. Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2005. – 250 с.
22. Зіневич Н. Етніміи роми, цигани в сучасному українському науковому дискурсі // *Das amen godi pala Lev Čerenkov. Romani historija, čhib taj kultura* / Eds. K. Kozhanov, M. Oslon, D. W. Halwachs. – Graz, 2017. – С. 484–500.
23. Иващенко В. Цыганские судьбы. История, труд, этнография. – Ростов-на-Дону: Дониздат, 2011. – 196 с.
24. Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой. – Москва: Текст, 2001. – 205 с.
25. Кроу Д. Історія циган Східної Європи та Росії. – Київ: Мегатайп, 2003. – 376 с.
26. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
27. Лутц Б. Д., Лутц Д. М. Цигани як жертви Голокосту: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/325-brenda-deivis-lutts-dzheims-m-lutts-tsyhany-iak-zhertvy-holokostu>.
28. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упоряд. М. Тяглий. – Київ: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2013. – 208 с.; іл.
29. Смирнова-Сеславинская М. В., Цветков Г. Н. Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование. – Москва; София: Парадигма, 2009. – 828 с.
30. Солонарь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2008. – № 1 (3). – С. 65–87.

31. *Сторожко Т.* Побут ромів України в період нацистської окупації у дитячих спогадах // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація: Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. – С. 111–125.
32. *Тяглий М.* Окупаційна політика та доля ромів України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 864–897.
33. *Тяглий М.* Роми: Геноцид // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 288–289.
34. *Тяглий М.* Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів (1941–1944) // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація: Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. – С. 126–158.
35. *Фрейзер А.* Цигани / А. Онишко (пер.). – Київ: Видавничий дім Всесвіт, 2003. – 358 с.
36. Цыганская дорога. Воспоминания Ивана Корсуна с комментариями Николая Бессонова / Под. ред. А. Н. Черенкова. – Тула, 2013. – 128 с.
37. Цыганская дорога: Воспоминания Ивана Корсуна (Публикация Н. Бессонова) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 172–210.

СПИСОК ІНТЕРНЕТ- І МЕДІА-РЕСУРСІВ з тематики протидії ромофобії та правозахисту ромського населення

1. Що таке ромофобія? Складові, ознаки та причини цього явища. Авторка – Наталія Козир, координаторка проектів Благодійного фонду «Розвиток» (Мукачеве). Статтю підготовлено за підсумками проекту «Посилення правових можливостей бідних верств населення та ромського населення в м. Мукачеве» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

2. Ромська програмна ініціатива Міжнародного фонду «Відродження». Мета – підтримати зусилля НУО й активістів, спрямовані на залучення представників ромського народу до соціальних процесів і протидію їх дискримінації.

3. Проект «Аналіз даних і розробка рекомендацій в боротьбі з антисемітизмом і антициганізмом в Україні: за рівні права і рівні можливості». Реалізовувався Конгресом національних громад України спільно з фундацією «Громадська альтернатива» (Харків) та Регіональним благодійним фондом «Резонанс» (Львів) у 2017 р. за фінансової підтримки Фондації EVZ – «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» (Німеччина) в п'яти країнах – Україні, Чехії, Польщі, Угорщині та Литві.

4. Брошура «Стан реалізації державної політики щодо ромів. Звіт за результатами моніторингу виконання Плану заходів Стратегії захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство до 2020 р.». Київ, 2015.

5. Сторінка «Посилення ромських громад» веб-ресурсу «Правовий простір. Безоплатна допомога в Україні».

6. Ромське радіо «Чірікло». Місія – надати голос ромам, поширювати інформацію про безпеку, здоров'я і права людини, етнонаціональну політику та окремі державні програми, представити різні заходи та ініціативи для сприяння ромській спільноті в розширенні прав і можливостей, полегшенні спілкування і взаєморозуміння на рівні України та ЄС.

Навчальне видання

РОМИ: МІФИ ТА ФАКТИ
Навчально-методичний посібник для вчителя
з протидії ромофобії

Автори-упорядники: *Олександр Войтенко, Михайло Тяглий*
Редактор: *Віталій Бобров*
Макет і верстка: *Марина Кулікова*
Літературний редактор: *Олена Пазюк*
Коректор: *Наталія Анікеєнко*
Обкладинка: *Олександр Остапов*

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел.: (044) 285-90-30
E-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

ТОВ «Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр» (КВІЦ)
вул. Кирилівська, 19–21, м. Київ, 04080, тел.: 482-45-23, 482-55-16
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 461 від 23.05.2001

Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. 8,14.
Наклад 500 прим. Зам. № 75.